Religija božica u prapovijesti

Jakubin, Valentina

Master's thesis / Diplomski rad

2013

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:636705

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-03-29**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek

zir.nsk.hr

SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

dabar
DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Diplomski studij Hrvatskog jezika i književnosti i Povijesti

Valentina Jakubin

Religija božica u prapovijesti

Diplomski rad

Mentor: Dr. sc. Boško Marijan, izv. prof.

Osijek, 2013.

SAŽETAK

Tema diplomskog rada je *Religija božica u prapovijesti*. Cilj ovoga rada je obrazložiti vjerovanja u ženska božanstva u dalekoj prapovijesti, dakle, prije same pojave pisma i pisanih dokumenata te prije pojave već utvrđenih religijskih sustava. Dakle, rad se prvenstveno bavi razdobljima paleolitika i neolitika te na osnovi materijalnih ostataka nastoji dokazati i obrazložiti vjerovanja ljudi u tim razdobljima. Na početku rada ukratko će se reći o pojavi prvih vjerovanja kod ljudi u prapovijesti i govorit će se o razvoju religije i simboličkog mišljenja u razdobljima do pojave prvih civilizacija. Zatim se rad usmjerava na objašnjavanje i dokazivanje postojanja religije božica u prapovijesti. Slijedi pregled materijalnih ostataka, prvenstveno ženskih kipića i zidnih slikarija, koji nam omogućavaju praćenje vjerovanja i širenje obrednih običaja vezanih uz ženska božanstva. Paleolitičko razdoblje obiluje takvim arheološkim otkrićima, osobito kipićima nazivanima Venerama, što nas upućuje na misao o dominaciji žene kao božanstva u ovom razdoblju. U neolitičkom razdoblju vidljiv je razvoj religije božica. Naime, u neolitiku žena kao božanstvo ima kompleksniju ulogu i svrhu. Neolitički čovjek stvara razne likove iste Božice. S obzirom na različite funkcije i moći, Božice se svrstavaju u različite kategorije, a o tome će biti riječi u posljednjem dijelu rada. Ovaj rad nastoji dokazati postojanje religije božica u razdoblju prapovijesti na osnovi arheoloških ostataka iz razdoblja paleolitika i neolitika. Iz ovog rada vidljivo je kako je žena, i njezino tijelo, smatrana svetom i štovana je na razne načine te je jasno vidljivo kako su ljudi najranijih razdoblja ljudske povijesti bili pod snažnim utjecajem matrijarhata.

Ključne riječi: religija, prapovijest, božice, Venere.

SADRŽAJ

1. UVOD 4
2. POJAM RELIGIJE U PRAPOVIJESTI 5
3. RELIGIJA BOŽICA U PRAPOVIJESTI 11
    3.1 POSTANAK 11
    3.2 KATEGORIJE, FUNKCIJA I SIMBOLIZAM BOŽICA 18
4. BOŽICE PRAPOVIJESTI 21
    4.1 BOŽICA RAĐANJA 21
    4.2 TRUDNA BOŽICA – MAJKA ZEMLJA 23
    4.3 BOŽICA PTICA 27
    4.4 BOŽICA ZMIJA 30
    4.5 BIJELA BOŽICA 33
    4.6 BOŽICA SMRTI I PONOVNOG ROĐENJA 35
5. ZAKLJUČAK 37
6. PRILOZI 39
7. LITERATURA 57

1. UVOD

Tema ovog diplomskog rada je *Religija božica u prapovijesti*. Ovaj rad se prvenstveno bavi razdobljima paleolitika i neolitika koji obiluju dokazima o postojanju religije i štovanja ženskih božanstava. Na početku rada ukratko će se reći o pojavi prvih vjerovanja kod ljudi u prapovijesti i govorit će se o razvoju religije i simboličkog mišljenja u razdobljima do pojave prvih civilizacija. Naime, od kad postoji misao, čovjek je vjerovao u neku nadnaravnu silu koja sve pokreće. Samo postojanje vjerovanja u nešto dovodi i do neposrednog postojanja same religije, a upravo je postojanje određenih religijskih sustava zasigurno jedno od obilježlja prema kojima se ljudi razlikuju od ostalih živih bića. Na početnom stupnju razvoja čovjek počinje razvijati razne simbole za komuniciranje s drugim svijetom, s onostranosti te počinje razmišljati u kategorijama nadnaravnog što je rezultiralo stvaranjem vjere. Materijalni simboli igraju važnu ulogu u tumačenju simboličkog mišljenja prapovijesnog čovjeka. Oni omogućavaju slijeđenje razvoja vjerovanja te praćenje rasta i širenja obrednih običaja.

Nadalje, ovaj rad usmjerava se na objašnjavanje i dokazivanje postojanja religije božica u prapovijesti. Paleolitičko razdoblje obilato je arheološkim otkrićima koja nas upućuju na istu misao o dominaciji božica. Pojava ženskih figurica na prostorima od Sibira do Pirineja ukazuje na prisutnost jedinstvenog pogleda na svijet usmjerenog na ženska božanstva. Najreprezentativniji prikazi ženskih božanstava, „paleolitičkih Venera“ su Venere iz Lespuguesa, Laussela, Willendorfa i Brassempouyja te Dolní Věstonice, a koji su samo dio velikog broja prikaza žena u paleolitiku. Ovim radom nastoji se dokazati i ukazati na to da je paleolitički čovjek štovao ženu kao božanstvo i kako je upravo žena bila temelj religije u prapovijesti. U neolitičkom razdoblju vidljiv je razvoj religije božica. Neolitičke božice imaju uzvišeniju i kompleksniju ulogu. Ženski kipići i prikazi su i u ovom razdoblju brojni i nema sumnje da ta činjenica odražava uzvišeni položaj žene. S obzirom na različite funkcije i moći, Božice se svrstavaju u različite kategorije, a o tome će biti riječi u posljednjem dijelu rada.

Dakle, svrha ovoga rada je objasniti i ukazati na, te dokazati vjerovanje u ženska božanstva u prapovijesnom razdoblju, prvenstveno u razdobljima paleolitika i neolitika, gdje je utjecaj žene na vjeru više nego vidljiv.

2. POJAM RELIGIJE U PRAPOVIJESTI

Od davnina su ljudi tragali za odgovorima o nastanku svijeta, podrijetlu čovjeka i svojemu mjestu u svijetu koji ga okružuje. Temelj svih vjerovanja i religija leži u pokušaju da se objasni čovjekovo mjesto u svijetu, život i smrt.[1] Postoji mnogo definicija religije, pa tako u *Općem religijskom leksikonu* za religiju (lat. religio, od religāre: povezivati, okupljati) stoji da je religija „sustav vjerovanja, etičkih vrijednosti, i čina kojima čovjek izražava svoj odnos prema svetomu.“[2] Međutim, kada govorimo o začetcima religijskih vjerovanja, sam pojam religije nije nužno vezan za određen i strogo utvrđen vjerski sustav, već se on prvenstveno odnosi na vjeru u natprirodna bića i/ili zagrobni život.

Religiozan način mišljenja zamjetan je veoma dugo i on je jedan od fenomena prema kojemu se čovjek razlikuje od ostalih zemaljskih bića. Prapovijesna religija je usmjerena na ključna područja ljudskog postojanja, kao što su rođenje i smrt, bol, dobro i zlo te spolnost.[3] Prapovijesne religije postojale su u uokvirima malenih plemenskih društava u kojima su obiteljske ili srodne skupine značile više od ostalih oblika društvenog ustrojstva i gdje je utjecaj prirodnih sila imao golem utjecaj na svakodnevni život i religiju.[4] Religija je u prapovijesti na različite načine utjecala na društvo i bila je važna za njegovo funkcioniranje. Ali različiti su čimbenici i utjecali na oblikovanje religijskih sustava tijekom ljudske evolucije u prapovijesti – ekološki, društveni, ekonomski i politički. Taj utjecaj raznih čimbenika vidljiv je pri usporedbi religijskog mišljenja u različitim razdobljima paleolitika.[5] Najveći dio kultura, najveći dio društava zasniva se na nekom određenom svjetonazoru i uključuje neki pogled na svijet u sklopu kojeg se javlja određeni sustav vjerovanja povezanih s prevladavajućim religijskim naucima te poštivanjem svetih običaja koji objašnjavaju postanak svijeta. Naime, dostupni su nam i tragovi djelovanja u okolnom svijetu kojim su se najstarija društva nastojala suočiti s tim realitetima, čija su djelovanja ostavila i neke opipljive tragove.[6]

Nije lako utvrditi kad se prvi put pojavljuje simboličko ponašanje i kad čovjek postaje religiozno biće. Dokazi koji upućuju na simboliku i kultno ponašanje u donjem su

[1] Janković, Ivor; Karavanić, Ivor: *Osvit čovječanstva*, Zagreb: Školska knjiga, 2009., str. 8.
[2] Skupina autora: *Opći religijski leksikon: A – Ž,* Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2002., str. 798.
[3] Karavanić, Ivor: *Prapočetci religije*, Zagreb: Školska knjiga, 2012., str. 6., 16.
[4] Skupina autora: *Religije svijeta,* Zagreb: Mozaik knjiga, 2009., str. 39.
[5] Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: Krščanska sadašnjost, 2004., str. 55.
[6] Renfrew, Colin: *Pretpovijest: nastanak ljudskog uma,* Zagreb: Alfa, 2010., str. 16., 280.

paleolitiku vrlo siromašni i nepouzdani za realnije zaključke, bez obzira na to što se već tada čovjek služio razvijenim simboličkim govorom. Naime, zasad najstarije tragove kultnog ponašanja nalazimo u neandertalaca u srednjem paleolitiku. Oni su prvi u ukupnoj ljudskoj prošlosti pokapali mrtve i ta je praksa stara više od stotinu tisuća godina. Ljudi srednjeg paleolitika izmislili su i prakticirali gotovo sve osnovne načine tretiranja trupla i ukopa te su prvi razvili *kult smrti*. Osim rituala vezanih za pokapanje mrtvih, u ovom razdoblju simbolički se može tumačiti i bojenje predmeta ili tijela, urezi na kostima te ukrašavanje tijela nakitom. Nakit nije samo ukras već je simboličko sredstvo komunikacije.[7] Ovakav aspekt simboličkog izražavanja pronalazimo kod kulturalnih skupina srednjeg paleolitika na prijelazu u gornji, kao što su châtelperonijenska u atlantskom dijelu, uluzzijenska u Italiji, szeletijenska u srednjoj Europi i drevna sungirijenska faza na Istoku, dok je ovakav način izražavanja vidljiv još i u musterijenu.[8]

U gornjem paleolitiku javljaju se prva očitovanja figurativne i apstraktne umjetnosti. Figurativna umjetnost pojavljuje se u prvoj pravoj gornjopaleolitičkoj kulturi, orinjasijenu. Figurice i oslikane špilje iz razdoblja orinjasijenske kulture povezuju se s religijom, odnosno magijom.[9] Orinjasijenske skupine koristile su se magijom kao sredstvom vladanja nad prirodom i iskorištavanja njezinih resursa. Ta magija zasnivala se na promatranju prirode i osobito njezine periodičnosti. Taj posljednji element vezan je za pojam vremena, a pojavljuje se usporedno sa zanimanjem za tajnu života i smrti. Ta tema predstavlja osnovicu mnogih starih religija. Premda su arheološki dokumenti simboličkog mišljenja u orinjasijenu fragmentirani, ostavljaju dojam da orinjasijenski čovjek još nije raspolagao nekim dobro definiranim i suvislim sustavom mitova i vjerovanja. Elementi magije i simboličkog mišljenja u orinjasijenu varirali su od skupine do skupine. Orinjasijenska umjetnost već je zrela i složena, kao što su to i ideje koje ona izražava.[10] Realistični prikazi ženskih spolnih organa (vulve iz La Ferrassie) i muških (primjerice, falus iz Abri Blancharda) ukazuju na element spolnosti u tadašnjoj umjetnosti, koji možda pripada i religioznom području, pa se može pretpostaviti povezanost spolnog čina i rođenja te rođenja i smrti.[11] Orinjasijenski čovjek pridavao je važnu ulogu opažanju prirode i težio je simbolički prisvojiti prirodne sile što nam

[7] Karavanić, I.: *Prapočetci religije*, Zagreb: 2012., str. 122-123.
[8] Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: 2004., str. 57-58.
[9] Karavanić, I.: *Prapočetci religije*, Zagreb: 2012., str. 124.
[10] Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: 2004., str. 60., 65.
[11] Karavanić, I.: *Prapočetci religije*, Zagreb: 2012., str. 124.

je vidljivo iz raznih prikaza životinja iz toga razdoblja (prikazivani su kao bačvasti likovi ili su bili urezani, naslikani ili udarcima izvedeni na kamenim pločama). Ta težnja, prisvajanja prirodnih sila, susreće se također u magiji lova. Neki životinjski kipići iz Vogelherda, zbog svoje dugotrajne uporabe i znakova koji su periodički urezivani, predstavljaju predmete simboličke magije usmjerene na osiguranje uspjeha u lovu. Među ukrasnim predmetima koji imaju simboličko značenje također valja ubrojiti i razne privjeske i perle, a ti predmeti služili su kao znakovi društveno-kulturalnog prepoznavanja, kao i u magijsku svrhu.[12] Orinjasijen kultura nazvana prema eponimnom nalazištu Aurignac u Francuskoj, datirana je približno između 40 000 i 20 000 prije sadašnjosti i bila je proširena na područjima Europe i Bliskoga istoka te možda i na području Afrike, a u Europi se orinjasijenska kultura vremenski, djelomično, poklapa s gravetijenskom kulturom, nazvanom prema nalazištu La Gravette u Francuskoj, koja počinje kasnije, prije oko 28 000 godina.[13]

Za razliku od orinjasijena, u gravetijenu srednje i istočne Europe postoje organizirana i planska naselja na otvorenome, u kojima su se zajednice dulje zadržavale što je pogodovalo razvoju složenijeg religijskog sustava.[14] Gravetijenske skupine rasprostirale su se, dakle, od kantabrijske Španjolske do Urala, a u ovoj fazi uvedene su nad-regionalne teme u simboličko mišljenje koje bi se mogle tumačiti kao elementi jednog raširenijeg ili zajedničkoga religioznog sustava. Jedna od takvih nadregionalnih tema je predstavljanje žena s naglašenim spolnim oznakama, kipići „Venera“, koji su rašireni na širokom prostoru od Pirineja do Dona, a o čemu će više biti riječi u sljedećem poglavlju. U ovom razdoblju također imamo lovnu magiju s kojom su povezani urezani ili slikani prikazi životinja na pećinama kao i bestijarij načinjen od kosti, bjelokosti, kamena ili pečene zemlje u srednjoj i istočnoj Europi. Arheološki sklop tih predmeta u nalazištu Dolní Věstonice u Moravskoj, gdje je pronađena posebna peć za pečenje tih kipića, smještena izvan mjesta stanovanja, daje naslutiti da su se o proizvodnji tih kipića brinuli neki članovi društva, koji su bili specijalizirani u toj djelatnosti. Dakle, u tom razdoblju dolazi do pojave pojedinaca koji se specijaliziraju u magijskim obredima i u proizvodnji obrednih predmeta. Tijekom gravetijena imamo također važan broj grobova s bogatom pogrebnom opremom, kao što su primjerice oni iz Brna II, iz Dolní Věstonice te Předmosti, a iz čega zaključujemo kako su ljudi iz tog

[12] Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: 2004., str. 63., 65.
[13] Janković, I.; Karavanić, I.: *Osvit čovječanstva*, Zagreb: 2009., str. 210-211.
[14] Karavanić, I.: *Prapočetci religije*, Zagreb: 2012., str. 125.

razdoblja vjerovali u zagrobni život u kojem bi ta pogrebna oprema mogla poslužiti. Dakle, u razdoblju gravetijena stvoreni su uvjeti za razvoj složenijeg i suvislijeg religijskog sustava.[15]

Nadalje, iz solitrejena, a posebno magdalenijena, potječu mnogi lokaliteti koji sadržavaju dokaze čestoga i potpuno razvijenoga modernog simboličkog ponašanja. U magdalenijenu više nije riječ o jednom jedinstvenom religioznom ili mitološkom sustavu, već o postojanju različitih elemenata magije, kozmologije, mitova i obreda inicijacije koji su varirali i unutar regionalno ograničenih kulturnih identiteta.[16] U vrijeme magdalenijena pojavljuju se svetišta u unutrašnjosti pećina i bolje organizirane zidne slikarije. Muški spolni elementi prikazani u magdalenijenskoj umjetnosti su ili falični (primjerice, na prutovima ili na probušenim štapovima) ili su ihtifalični likovi koji su vjerojatno imali ulogu u obredima inicijacije. Ženski motivi su vrlo raširenu umjetnosti gornjeg magdalenijena, kao ženske siluete gledane u profilu i nagnute prema naprijed, a imaju drugačije značenje od gravetijenskih Venera. Naime, riječ je o dinamičnim prikazima u pokretu, vjerojatno u plesu, a podsjećaju na obrede uz sudjelovanje žena. Većina životinjskih figurica, osobito onih na pločicama ili iverju, povezana je s lovnom magijom. Možemo zaključiti kako je u ovom razdoblju došlo do promjena u načinu života, naime, polusjedilaštvu gravetijenskih lovaca suprotstavlja se sezonski nomadizam i sve veća pokretljivost magdalenijenskih lovaca.[17] Magdalenijenska kultura vjerojatno je najpoznatija pojava gornjeg paleolitika budući da se u sklopu nje javlja većina poznatih špiljskih slikarija poput onih iz francuskih špilja kao što su Lascaux, Font de Gaume, Rouffignac, Niaux i Les Trois-Frères te španjolskih špilja kao što su Altamira, Monte Castillo, Tito Bustillo i Covalanas. Naglašena estetika špiljske umjetnosti, u ovom razdoblju, ne negira njezino moguće religijsko značenje, nego upravo suprotno, možda se vjerovalo da će savršeniji umjetnički prikazi poboljšati djelovanje magije. Umjetnost se povezuje s magijom i promatra se na neki način kao utilitarna, u smislu magijskih rituala nužnih za preživljavanje i opstanak.[18] Razni likovi naslikani na zidovima pećine imali su magijsku ulogu zazivanja sreće prije lova.[19]

Gornji paleolitik je, dakle, razdoblje u kojem je čovjek razvio različite aspekte *modernog* ponašanja. Obilježavaju ga velika tipološka raznolikost alatki, proizvodnja

[15] Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: 2004., str. 65., 70., 73.
[16] Karavanić, I.: *Prapočetci religije*, Zagreb: 2012., str. 125.
[17] Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: 2004., str. 73-74., 78.
[18] Janković, I.; Karavanić, I.: *Osvit čovječanstva*, Zagreb: 2009., str. 223., 225., 227-228.
[19] Skupina autora: *Povijest 1: Prapovijest i prve civilizacije*, Zagreb: Europapress Holding, 2007., str. 94.

učinkovitijeg lovačkog oružja, podjela poslova i specijalizacija, umjetnost i simbolika u špiljskome slikarstvu, skulpturi i ukopima pokojnika s mnogobrojnim prilozima, odnosno posmrtnim darovima. Paleolitička umjetnost nije nastala isključivo iz umjetničkih pobuda, već s religijskom svrhom, a trajnije zadržavanje na istome mjestu u organiziranim naseljima pogodovalo je razvoju složenijeg religijskog sustava.[20]

Nadalje, razdoblje koje obiluje dokazima o religijskim vjerovanjima u prapovijesti je razdoblje neolitika. Razdoblje neolitika karakterizira širenje poljoprivrede i uzgoja, u njemu se javljaju i prve tehnike tkanja te se usavršuju umjetničke obrade keramike, a s razvojem životnog standarda u neolitiku i religijska vjerovanja dolaze pod utjecaj novog načina života.[21] Budući da je religija čvrsto isprepletena s drugim oblastima života, tako su i promjene privrednih i društvenih uvjeta utjecale na oblikovanje određenih religijskih koncepata.[22] U tom razdoblju mogu se istaknuti neke karakteristike koje su zajedničke religijama koje su se razvile u neolitiku. Prisutni su simboli i kultovi plodnosti, a njima se pridružuju i kult sjekire te razvijeniji kult mrtvih. Kultovi plodnosti vezani su uz prisutnost dvojnog načela, muškog (nebo, Sunce, kiša) i ženskog (Zemlja, Mjesec). Početkom razdoblja, kada je poljoprivreda bila isključivo ženski posao, žensko je načelo bilo dominantno, o čemu svjedoče brojni prikazi boginja plodnosti, no kada su promjene u toj vrsti posla pretvorile poljoprivredu u mušku aktivnost, muško načelo postalo je važnije.[23] Kod ženskog načela postoji nerazdvojna veza između smrti i ubijanja, začeća i množenja, biljaka i plodnosti, a koje se štuje kroz tajne svečanosti, obrede inicijacije, žrtvovanja, svetkovine mrtvih i predodžbe plodnosti koje su u vezi s rastom i uzgojem kultiviranog bilja te ratovima. Muško načelo povezuje se sa stočarskim aspektima religijskoga kao što su obožavanje goveda, a što je jasno izraženo slikama bika, lubanjama bika i ovna, dijelom s pravim rogovima, u svetištima Çatal Hüyüka. U neolitiku se muško načelo povezuje sa simbolima goveda i sjekire. U razdoblju neolitika sve je veća važnost religije i religijskih navika u svakodnevnom životu te je vidljiv njen doprinos u naglašavanju socijalnih razlika. Duhovna povezanost s divljači doživljava preinake u tom razdoblju. Naime, pri prelasku na stočarstvo dolazi do novog stava prema životinjama i lovu. Lov je sačuvao i svoj stariji karakter i to u slučajevima kada je i dalje bio nužan za opstanak zajednice ili kada je bio razbibriga otmjenih te herojsko djelo mitskih likova. Početkom neolitika pojavljuju se fenomeni iz kojih proizlazi da su životinje

[20] Janković, I., Karavanić, I.: *Osvit čovječanstva*, Zagreb: 2009., str. 232.
[21] Skupina autora: *Povijest 1: Prapovijest i prve civilizacije*, Zagreb: 2007., str. 109.
[22] Skupina autora: *Povijest svijeta: od početka do danas*, Zagreb: Naprijed, 1976., str. 88.
[23] Skupina autora: *Povijest 1: Prapovijest i prve civilizacije*, Zagreb: 2007., str. 109., 110.

vjerojatno imale funkciju žrtve i simbola, a što se može zaključiti iz priloga u ljudskim grobovima gdje se mogu pronaći i životinjski ostaci.[24] Kult ljudske i životinjske plodnosti povezan je sa sezonskim ciklusima i promatranjem neba i spojen je s likom Velike majke, odnosno, ženskog lika prikazanog u brojnim kipićima.[25] U razdoblju neolitika velika važnost posvećivala se kultu mrtvih i pokapanju pokojnika. Grobovi su bili puni darova kao što su ogrlice, školjke, pribor poput češljeva od bjelokosti te kipovi žena koji su vjerojatno simbolizirali boginje zaštitinice ili da će pokojniku služiti u sljedećem životu. U kasnijem neolitiku grobovi postaju raznolikiji i to s obzirom na društveni status. Pred kraj neolitika javlja se i kremiranje pokojnika, uz dotadašnju praksu inhumacije, a što je vjerojatno povezano s duhovnijim shvaćanjem zagrobnoga života.[26] Kroz razdoblje neolitika, a naročito u kasnom neolitiku dolazi i do pojave megalitske arhitekture u skoro cijeloj Europi, od Atlantika do obala Sredozemlja, što navodi na pomisao o širenju jasnih ideoloških ili možda čak religijskih koncepcija. Takva vrsta arhitekture u početku je služila pretežno u pogrebne svrhe.[27] Osim pokapanja mrtvih, u neolitiku je štovanje predaka izraženo i kultom lubanje, a pri tome je važna crta bilo vjerovanje u povezanost mrtvih s plodnošću zemlje. U neolitiku, naime, ima i nesumnjivih dokaza kanibalizma koji se isto tako javlja u kulturama kojima je ekonomski temelj bila poljoprivreda, a smisao kanibalizma bio je prisvajanje moći i svojstva pojedenoga.[28] U neolitiku dolazi do nastanka nekog oblika svećenstva, a dolazi i do proširenja hramova od drva, kamena i gline. Povremena mjesta žrtvovanja prijašnje nomadske kulture zamijenile su velike građevine namijenjene štovanju božanstava. Tamo su pronađeni oltari, posude, gravirani predmeti, vaze oslikane prizorima rituala, kipovi izrađeni od gline, a u kasnjim razdobljima i od bakra i zlata, a sve se to upotrebljavalo u ritualima.[29]

Glavni je motiv staroeuropske ideologije i umjetnosti slavljenje života. U najranijim razdobljima ljudske povijesti čovjek je nastojao povezati se s prirodom, slavio je njenu plodnost, a mnogi dokazi upućuju i na rituale koji svjedoče o strahopoštovanju prema silama prirode. Bit religije u razdoblju prapovijesti bio je odgonetnuti svrhu postojanja, života i smrti. U daljnjim razdobljima, od stvaranja prvih civilizacija, dolazi i do stvaranja utvrđenih i jedinstvenih religijskih sustava, o čemu u ovome radu neće biti riječi.

[24] Skupina autora: *Povijest svijeta: od početka do danas*, Zagreb: 1976., str. 88-89.
[25] Skupina autora: *Povijest 3: Helenizam i rimska republika*, Zagreb: Europapress, 2007., str. 362.
[26] Skupina autora: *Religije svijeta*, Zagreb: 2009., str. 45.
[27] Skupina autora: *Povijest 3: Helenizam i rimska republika*, Zagreb: 2007., str. 362.
[28] Skupina autora: *Povijest svijeta: od početka do danas*, Zagreb: 1976., str. 88.
[29] Skupina autora: *Religije svijeta*, Zagreb: 2009., str. 46.

3. RELIGIJA BOŽICA U PRAPOVIJESTI

3.1 POSTANAK

Najranije faze ljudskog razvoja i religije bile su pod moćnom prevlasti materinstva, a što je i vidljivo prema tisućama ženskih likova koji potječu iz različitih razdoblja prapovijesti. Od najranijih vremena matrijarhat je označio ljudski razvoj i religiju.[30] Pojava ženskih figurica na prostorima od Sibira do Pirineja ukazuje na prisutnost jedinstvenog pogleda na svijet usmjerenog na ženska božanstva. Njihov kultni značaj je neupitan i primjer je dominacije matrijarhata.[31]

Dakle, rani začeci religije Božice vidljivi su još u paleolitiku. Izvorom sveg života ljudi su predstavljali kao Božicu koja rađa sva stvorenja iz svetoga mraka svoje utrobe. Ona je Priroda koja daje i oduzima život unutar vječnih krugova života, smrti i ponovnog rođenja. Najraniji pokazatelji takvog štovanja su religiozni simboli – kameni kipovi i urezi u stijenu – koji sežu do u paleolitik. Najdrevniji kremeni ženski likovi stari su više od 500 000 godina, a spadaju u ašelejenski period donjeg paleolitika. Trokutasto kamenje koje se postavljalo na grobove, vrlo vjerojatno kao simbol Božičine rodne moći, kao i čaške od kamena za skupljanje kišnice, simbola tekućina iz kojih se rađa život, poznati su već od srednjo-paleolitičke musterijenske epohe, prije otprilike 100 000 godina.

Tijekom gornjeg paleolitika dolazi do eksplozije umjetnosti koja je izražena u mnogobrojnim pećinskim slikama, crtežima na stijenama i u kipićima. Pećine su veoma važna nalazišta slikarija i crteža, a bile su svetišta gdje su se svetkovali sezonski obredi, obredi inicijacije i druge ceremonije vezane uz religiju Božice. U prostorima od južne Francuske do središnjeg Sibira pronađeno je oko tri tisuće ženskih kipića od kamena, roževine i kosti iz razdoblja oko 27 000 i 25 000 g. pr. Kr. [32] Materijalni ostaci religije božica su male, pretežno gole ženske figurice koje su nazivane Venerama. Ženske figurice interpretirane su kao prikazi ženskih božanstava, amuleti plodnosti ili erotski ideali.[33] Na njemačkom nalazištu

[30] Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: 2004., str. 85.
[31] Neumann, Erich: *The great mother: an analysis of the archetype*, Princeton: University Press, 1972., str. 94.
[32] Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: 2004., str. 85-86.
[33] Skupina autora: *Encyclopedia of women and world religion*, New York: Macmillan, 1987., str. 633.

Höhle Fels pronađena je najstarija Venera, spada u orinjasijensko razdoblje, a proizvedena je prije najmanje 35 000 godina. Ona sa svojim naglašenim tjelesnim i spolnim obilježjima sliči kasnijim gravetijenskim Venerama (sl. 1). Vrlo je zanimljiva i figurica žene od amfibolita koja je pronađena na nalazištu Galgenberg nedaleko od Stratzinga u Austriji, a izrađena je prije više od 31 000 godina. Manjih je dimenzija, prilično tanka i predstavlja zanimljivu pozu, naime, jedna joj se ruka naslanja na bok, a druga je podignuta i svijena u laktu prema natrag, što upućuje na dinamiku pokreta koja podsjeća na ples (sl. 2.). Ova figurica se time razlikuje od statičnih, simetričnih paleolitičkih figurica, koje potječu iz razdoblja gravetijena.[34] Ali ipak pojava „paleolitičkih Venera", dakle, ženskih figurica, često trudnica, naglašenih oblina i spolnih oznaka, vezana je naročito za razdoblje gravetijena. Ta je pojava nadregionalna i možda se zato može tumačiti kao element jednoga šireg religioznog sustava ili zajedničkoga ideološkog sustava.[35] Premda se može govoriti o nadregionalnoj pojavi koja se tumači kao element jednoga raširenijeg religioznog ili ideološkog sustava, postoji i mišljenje da su figurice mogle imati različita lokalna ili kontekstualna značenja. Na istoku ženske figurice pojavljuju se u polusjedilačkih populacija u prvim organiziranim i planski sagrađenim naseljima s poluukopanim kolibama od mamutovih kostiju i kljova (primjerice, Kostenki na Donu) koja prethode sjedilačkom životu prvih neolitičkih ratara.[36] Upravo u takvim poluukopanim kolibama pronađeni su posve sačuvani kipići Venera. Za razliku od njih, razni ulomci kipića potječu iz malih jama za otpad u središnjem dijelu naseljene površine Kostenki I, među ognjištima. Iz toga se može zaključiti kako je svaka društvena zajednica koja je stanovala u poluukopanim kolibama posjedovala jedan ili čak više kipića, a oni koji su se slučajno razbili bacani su s ostalim otpacima.[37]

Nalazišta ženskih figurica, kao i njihova magijsko-religijska značenja, su brojna. Najreprezentativniji prikazi ženskih božanstava „paleolitičkih Venera" su Venere iz Lespuguesa, Willendorfa i Brassempouyja te Dolní Věstonice, koji će se spomenuti detaljnije dalje u tekstu, a koji su samo dio velikog broja prikaza žena u paleolitiku.[38] Ti i mnogobrojni drugi nalazi ženskih figurica iz gravetijena tumačeni su kao dokazi matrijarhata, magije plodnosti, postojanja svećenica ili *Božice životinja* (poput nekih naroda Sibira), koja bi bila

[34] Karavanić, I.: *Prapočetci religije*, Zagreb: 2012., str. 101.
[35] Janković, I., Karavanić, I.: *Osvit čovječanstva*, Zagreb: 2009., str. 229.
[36] Karavanić, I.: *Prapočetci religije*, Zagreb: 2012., str. 102.
[37] Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: 2004., str. 70.
[38] Hawkes, Jacquetta: *Historija čovječanstva: Kulturni i naučni razvoj, Svezak I.: Prethistorija*, Zagreb: Naprijed, 1966., str. 222., 226.

prethodnica antičke *Božice Majke*.[39] U nekim slučajevima, ti prikazi praćeni su rogovima (Prědmosti u Moravskoj) ili nose rog goveda (prikaz žene, Laussel u Dordogni – sl. 3). Taj tip prikazivanja žene s goveđim rogom povezuje se s kultom Božice Majke iz sredozemnog neolitika i klasične antike.[40] Prikaz gole žene koja u ruci drži rog, ukrašen urezima, s nalazišta Laussel, potječe iz razdoblja gravetijena.[41] Isklesana je i pronađena u niskom reljefu na kamenim gromadama koje su ležale prednjom stranom okrenutom prema tlu u jednom staništu u Dordogni u Francuskoj.[42] Taj reljef prikaz je žene s izraženim velikim grudima, trbuhom i bokovima te genitalijama i nedefiniranom glavom i dugom kosom. Njezina lijeva ruka položena je na njezin trbuh, dok desnom drži rog. Venera iz Laussela interpretirana je na različite načine, a dosad najodrživija interpretacija je da ta Venera predstavlja božicu plodnosti ili ukazuje na šamanizam.[43]

Kao božice života i rađanja te su figurice možda bile povezane s davanjem i čuvanjem života, sa smrću te preporođenjem ili su bile vezane uz šamanizam. Osim toga, te figurice možda predstavljaju pornografiju u plastici ili su možda autoportreti koji svjedoče o afirmaciji žena u paleolitičkim društvima, a mogle bi predstavljati vođe ili bitne osobe u plemenskoj hijerarhiji ili biti dio komunikacijskoga koda. Ali bez obzira na to koja je od ovih teorija najbliža istini, sigurno je to da te ženske figurice, svojom umjetničkom i simboličkom kompleksnošću odražavaju vjerovanja ili gledišta onoga vremena te da su možda manifestacija proto ili paleošamanizma.[44]

Na austrijskom nalazištu Willendorf, početkom 20. stoljeća, pronađene su tri figurice, danas poznate kao Willendorfske Venere. Venera I, najpoznatiji je i najreprezentativniji prikaz žene iz razdoblja paleolitika, a datirana je u razdoblje oko 27 000 g. pr. Kr. (sl. 4). Prikazana je kao debela žena, što spaja njezin prirodan oblik sa stiliziranim oblikom te se na taj način odražava njezin uzvišeniji smisao. Tijelo joj je simetrično, jedino što se čini da joj glava naginje malo nalijevo. Oblik glave postignut je poprečnim urezima i linijama, a u šupljinama na glavi pronađeni su i ostaci crvene boje. Figurica je izrađena od vapnenca, a osobito su joj izražene grudi, trbuh te stražnjica. Willendorfska Venera II, pronađena je kasnije, 1927. godine, a izrađena je od bjelokosti (sl. 5). Glava te grubo izrađene

[39] Janković, I.; Karavanić, I.: *Osvit čovječanstva*, Zagreb: 2009., str. 230.
[40] Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: 2004., str. 65., 67.
[41] Karavanić, I.: *Prapočetci religije*, Zagreb: 2012., str. 89.
[42] Hawkes, Jacquetta: *Prethistorija*, Zagreb: 1966., str. 235.
[43] http://archaeology.about.com
[44] Karavanić, I.: *Prapočetci religije*, Zagreb: 2012., str. 105., 106.

figurice je slomljena. Figurica je blago savijena na sredini tijela, dok su ramena izrazito dobro modelirana. Ispod vrata, na lijevoj strani prsa nalazi se nejasan oblik koji vjerojatno predstavlja lijevu ruku. Između trbuha i bokova nalazi se grub urez. Zadnji dio figurice nedovršen je, a jedino su ramena i noge dobro izrađene pa se pretpostavlja kako je figurica ostala nedovršenom nakon što joj slomljena glava. Venera III s Willendorfskog nalazišta modificiran je komad bjelokosti, a često se sumnja u to što prikazuje (sl. 6). Jedino kada se figurica promatra sa strane, daje iluziju oblika ljudskoga tijela moguće s glavom, tijelom, nogom, trbuhom i vratom pa se ne može sa sigurnošću reći što je ta figurica predstavljala.[45] Od otkrića Willendorfske Venere 1908. godine, pronađeno je 12 000 kipića koji datiraju u najranija razdoblja prapovijesti. Međutim, treba napomenuti kako se ovdje ne ubraja i velik broj keramičkih pečenih kipića s tri nalazišta u Moravskoj, a radi se o više od 10 000 fragmenata. Najpoznatija Venera iz nalazišta Dolní Věstonice datira u 26 000 g. pr. Kr., o njoj će biti riječi u daljnjem radu (sl. 18).[46] Venera iz Lespuguesa datira u razdoblje gravetijena, između 26 000 i 24 000 g. pr. Kr., a pronađena je u špilji u Pirinejima. Prikazuje ženu s jako izraženim grudima koje padaju po njezinom okruglom trbuhu. Gledana s leđa, figura predstavlja dvije mase koje obuhvaćaju bokove i stražnjicu (sl. 7). Ta Venera spada u skupinu „paleolitičkih Venera“, a s obzirom na naglašene obline vjerojatno je simbolizirala žensku plodnost.[47]

Osim spola, figurice povezuju i materijali od kojih si izrađivane. Naime, figurice su izrađene od kamena, bjelokosti, kosti ili pečene gline, prenosive su, a upravo glatka, odnosno istrošena površina upućuje na njihovo često nošenje, razmjenu ili darivanje. Ženske figurice su gole ili djelomično odjevene, a katkad su i ukrašavane i to kapama, ogrlicama, narukvicama i tetoviranim leđima i rano su svjedočanstvo golotinje u ljudskom društvu. Naime, element spolnosti već u paleolitiku ulazi u umjetničku sferu, a moguće je da je on i dio tadašnjega religioznoga poimanja jer su blagovanje, spolni život i ostale svakidašnje aktivnosti lovaca i sakupljača mogle imati sakramentalnu vrijednost.[48] Svrha tetoviranja i ukrašavanja figurica, osobito bojenjem, bila je produhoviti neživi objekt. Naime, bojanje figurica rijetko je kad imalo svrhu ukrašavanja. Boja oživljava predmet i daje mu moć, a

[45] Antl-Weiser, Walpurga: *The anthropomorphic figurines from Willendorf*, Niederösterreichischen Landesmuseum, 2008.
[46] Skupina autora: *Encyclopedia of women and world religion*, New York: 1987., str. 797.
[47] Markale, Jean: *The great goddess: reverence of the divine feminine from the paleolithic to the present*, Vermont: Inner Traditions International, 1999., str. 51.
[48] Karavanić, I.: *Prapočetci religije*, Zagreb: 2012., str. 102-103.

upotreba crvene boje za bojanje prapovijesnih božica imalo je istu svrhu.[49] Lice često nije izvedeno, a jedan od rijetkih primjeraka paleolitičke figurice s pozorno izrađenim licem prekrasna je glava s nalazišta Grotte du Pape iz Brassempouya u Francuskoj, a načinjena je od mamutove bjelokosti (sl. 8).[50] Lice Venere iz Brassempouyja je trokutasto i djeluje spokojno. Čelo, nos i obrve su reljefno urezani, figurica nema usta. Na glavi se nalazi mrežasti uzorak koji je interpretiran kao perika, kapuljača ili jednostavno prikazuje kosu. Ta figurica jedan je od najstarijih realističnih prikaza ženskoga lica, a datirana je u 20 000 godina pr. Kr.[51] Od bjelokosti je i Venera s francuskog nalazišta Lespugue, dok je Willendorfska Venera bila od vapnenca i obojena u crveno. Poznata crna Venera s nalazišta Dolní Věstonice I u Moravskoj izrađena je od pečene gline, keramička je.[52]

U prapovijesti prikazi ženskog tijela češći su od prikaza muškog. Ženski likovi prikazivani su u cijelosti ili fragmentarno (oči, grudi, vulva).[53] U tom razdoblju ikonografija Božice sadrži nekoliko vrsti apstraktnih ili hijeroglifskih simbola, a to su motivi X, V, trokuti, meandri i slično, zatim risarije koje prikazuju vulve, dojke, ptičje kandže te naposljetku i životinjski simboli koji prikazuju razne aspekte Božice i koji ističu njezinu moć. Mnogobrojni prikazi ženski božanstava tijekom prapovijesti imaju svoje početke u gornjem paleolitiku.[54]

Do novog procvata umjetničkog izražavanja došlo je u vrijeme neolitika. Pronalaskom keramike, otprilike 6.500 g. pr. Kr., dolazi do pojave velikog broja ženskih kipića i obrednih predmeta. Dakle, broj religijskih simbola u tom razdoblju raste, a simbolizam Stare Europe, 6.500 – 3.500 g. pr. Kr. pruža ključ za razumijevanje religije paleolitika. Najkarakterističniji artefakti tog razdoblja Stare Europe su kipići koji predstavljaju lik Božice, njezinu pratnju, štovatelje ili zavjetne darove, dakle, amulete u obliku njezina lika. Takvi artefakti pronađeni su uz oltare, uz podloge za peći, u posebno pripravljenim udubljenjima, ispod poda te u pećinama i u grobovima. Pronađeni su i u malim *tableaux* koje predstavljaju neke religiozne aktivnosti. Ima barem deset tipova ženskih antropomorfnih – poluljudskih, poluživotinjskih kipića koji se razlikuju po položaju tijela,

[49] Neumann, Erich: *The great mother: an analysis of the archetype*, Princeton: 1972., str. 106.
[50] Karavanić, I.: *Prapočetci religije*, Zagreb: 2012., str. 102-103.
[51] White, Randal: *The Women of Brassempouy: A Century of Research and Interpretation*, Journal of Archeological Method and Theory, Vol. 13, No. 4, 2006.
[52] Karavanić, I.: *Prapočetci religije*, Zagreb: 2012., str. 103.
[53] Skupina autora: *Encyclopedia of women and world religion*, New York: 1987., str. 454.
[54] Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: 2004., str. 86.

izrazima lica, obrazinama, kapama i pratećim simbolima. Te lako prepoznatljive slike pojavljuju se i na slikarijama hramskih ili pećinskih zidova i na posudama.[55]

Širenje poljoprivrede, kojom su se u početku bavile žene, uzrokovalo je na vjerskom području nadmoć ženskih elemenata, koje simboliziraju likovi božice plodnosti, poput kipića iz Hagar Qima na Malti koji potječe iz 3. tisućljeća pr. Kr.[56] Ženski kipići su mnogobrojni i nema sumnje da ta činjenica odražava uzvišeni položaj žene, ali i božice, u matrijarhalnom poljoprivrednom društvu. Uloge Božice Majke tada su prilagođene potrebama farme i poljoprivrede.[57] Ženska plodnost u neolitiku se veže s plodnošću polja i biljaka. Glinene figurice žena imaju izražene oznake plodnosti, a često nose i dijete. U Çatal Hüyüku otkrivene su i prostorije na čijim su zidovima grudi i reljefi rodilja te ih se stoga može smatrati svetim mjestima – najvjerojatnije kulta plodnosti.[58] Kip božice majke od pečene gline, pronađen na arheološkom nalazištu Çatal Hüyük, u Maloj Aziji, potječe iz 4. tisućljeća pr. Kr. (sl. 9). Ta figurica vjerojatno predstavlja Božicu Rađanja. Pronađena je u posudi za žito u jednom od hramova u Çatal Hüyüku.[59]

Neolitička Božica prikazivana je kao debela žena, gotovo na isti način kao i u razdoblju paleolitika, naročito na egejskom području i u središnjoj Anatoliji. Tijekom 7. tisućljeća pr. Kr. ženski kipići pronađeni na arheološkom nalazištu Çatal Hüyük u središnjoj Anatoliji predstavljaju debelu ženu, u sjedećem ili stojećem položaju, a pojedini prikazi sadržavaju i životinje, osobito leoparde. Tijekom 6. tisućljeća pr. Kr. prikazane božice nisu više toliko pretile, a izrazito su im naglašena ramena, nadlaktice i grudi, dok su im podlaktice presavijene, a ruke su položene na prsa ili ispod njih. Prikazi Božica kojima su ruke presavijene u laktu karakteristični su za Haçilar, Sesklo i Starčevo kulture središnje Anatolije, balkanskog poluotoka te egejskog područja. Tijekom 4. i 5. tisućljeća pr. Kr. prikazi Ukočene Božice brojniji su i shematizirani. Prikazivana je kako sjedi ili kako stoji s rukama položenima uz tijelo, jedva izraženim grudima i nogama koje se sužavaju prema kraju. Takvi prikazi vjerojatno se odnose na Bijelu Božicu, Božicu Ukočenu, a najreprezentativniji primjer prikazivanja te Božice su mramorni cikladski kipići 3. tisućljeća pr. Kr.[60]

Nema sumnje da je prapovijesna Božica utjecala i da su njezini elementi vidljivi i u religijama prvih civilizacija brončanoga doba, ali i kasnije. Ona predstavlja početak i temeljni

[55] Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: 2004., str. 86., 87.
[56] Skupina autora: *Povijest 1: Prapovijest i prve civilizacije*, Zagreb: 2007., str. 103.
[57] Skupina autora: *Religije svijeta*, Zagreb: 2009., str. 45.
[58] Skupina autora: *Povijest svijeta: od početka do danas*, Zagreb: 1976., str. 88.
[59] Davidson, Hilda Ellis: *Roles of the northern goddess*, London: Routledge, 1998., str. 142.
[60] Gimbutas, Maria: *Gods and Goddessess of old Europe 7000 – 3500 BC. Myth, Legends and Cult Images*, London: Thames and Hudson, 1974., str. 152., 157.

poticaj svih pojava. O tome će biti riječi i u daljnjem tekstu. U razdobljima prvih civilizacija lik prapovijesne Božice pretvoren je i uklopljen u jedinstven i složen sustav vjerovanja.[61]

[61] Davidson, Hilda Ellis: *Roles of the northern goddess*, London: 1998., str. 7.

3.2 KATEGORIJE, FUNKCIJE I SIMBOLIZAM BOŽICA

Među najranijim prikazima ženskih božanstava, božice utjelovljuju plodnost, sile života i smrti, svjetla i tame kao i povezanost s prirodom.[62] Iz ovoga proizlaze razne kategorije u koje se mogu svrstati Božice prapovijesti. Naime, važno je objasniti kako je prapovijesna religija istodobno monoteistička i politeistička. Božica je Jedna i Ona ih je Mnogo. Prema tome, sve opise Božice treba shvatiti kao strane jednog cjelovitog jedinstva koje je u konačnici sama Priroda.[63] Dakle, sve je Boginjine likove najbolje poimati kao aspekte jedinstvene Velike Boginje s jezgrenim funkcijama – životodajnom, usmrćujućom, regenerativnom i obnavljajućom. Sustavni simbolički skupovi na Bliskom Istoku, u jugoistočnoj, središnjoj, zapadnoj i sjevernoj Europi te na mediteranskom području upućuju na protezanje iste Boginjine religije kao kohezivnog i ustrajnog ideološkog sustava. [64]

Žensko tijelo u cijelosti jaka je slika tajni života i njegove transformacije. Ono je mjesto rođenja, ponovnog rođenja i promjena. Njega i briga te zaštita, dakle, moć davanja života spojeni su u ženskome tijelu. Upravo ta sposobnost davanja novoga života, kod mnogih je ranih kultura pobudila vjerovanje u ženska božanstva koja su se štovala prikazima vulva, grudi i očiju. Upravo hramovi i pećine, kao sveta mjesta štovanja, simboliziraju utrobu Božice koja pruža zaštitu.[65] Dakle, glavna je tema Boginjina simbolizma tajna rađanja i smrti te obnova života, ali ne samo ljudskoga nego i zemaljskoga i kozmičkoga. Simboli i likovi se usredotočuju oko partenogenetičke (samostvarajuće) Boginje i njezinih osnovnih funkcija davateljice života, donositeljice smrti, regeneratorice i zemljane majke, mlade i stare boginje plodnosti, koja se rađa i umire s biljnim životom. Ona je bila jedinstveni izvor života koji se napajao energijom iz vodenih tokova i izvora, od Sunca, Mjeseca i vlažne zemlje. Taj simbolički sustav predstavlja ciklično, ne linearno vrijeme, a što se u umjetnosti odražava putem znakova dinamičkog kretanja vrtložnih i svinutih spirala, namotanih zmija, krugova, rogova, mladica i sjemenja. I same boje su imale drugačije značenje: crno nije značilo smrt nego plodnost, Boginjinu utrobu iz koje dolazi život, dok je bijelo bilo bojom smrti i kostiju.[66]

[62] Skupina autora: *Encyclopedia of women and world religion,* New York: 1987., str. 454.
[63] Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti,* Zagreb: 2004., str. 87.
[64] Zafirović, Lidija: *Istraživanje staroeuropskog simbolizma boginje*, Treća. – 2, 2000., str. 11., 13.
[65] Skupina autora: *Encyclopedia of women and world religion,* New York: 1987., str. 454.
[66] Zafirović, Lidija: *Istraživanje staroeuropskog simbolizma boginje*, Treća. – 2, 2000., str. 12.

S obzirom na različite funkcije i moći, Božice možemo svrstati u kategorije. Prema tome, imamo Božicu koja personificira prirodne sile rađanja. Toj kategoriji pripadaju njezina svojstva povezana sa širenjem života, rađanjem, održavanjem života i njegovim poticanjem. Nadalje, tu je i Božica koja personificira razorne sile prirode – Božica Smrti. Ona je prikazana kao gola i ukočena, kao zmija otrovnica ili kao ptica grabljivica: bjeloglavi sup, sova, gavran i vrana. Strah od smrti i potreba za kontrolom tog misterija rezultirala je stvaranjem bogatih i kompleksnih simbola i rituala i u prapovijesti. Naposljetku, nadziranje životnih ciklusa cijeloga svijeta prirode zadaća je Božice Preporođenja. Njezina očitovanja razni su simboli maternice: žaba krastača, jež, pčela, leptir, bikova glava, trokut i dvostruki trokut. Unutar prirode, smrt i preporođenje nerazdvojivo su povezani pa iz toga proizlazi da se često smjera na Božicu Smrti i Božicu Preporođenja kao na jedno jedino božanstvo, u svijesti cikličkog jedinstva tih krajnosti.[67]

Osim kategoriziranja Božica, možemo klasificirati i simbole kojima se Ona obilježava i štuje. Bliži pogled na simboličke skupove uvelike smanjuje broj simboličkih značenja. Simbole, stoga, dijelimo u četiri skupine, a to su životodajni simboli, simboli obnove i vječnoga života, zatim simboli smrti i regeneracije te simboli energije i rasta. Životodajni simboli polaze od uvjerenja da život potječe iz vode. Simboli koji označavaju vodena prostranstva, vodene tijekove i kišu – *cik-cak*, valovite ili zmijolike šare, mreža, šahovsko polje i vodene ptice – povezani su s Boginjom u obliku hibrida žene i vodene ptice. Taj lik u shematskim inačicama može imati samo grudi ili uvećanu stražnjicu. Ta je bogata skupina simbola podrijetlom paleolitička, a početak takva prikazivanja žene vjerojatno se proteže do doba kada ljudi nisu shvaćali proces biološkog začeća te su stvorili božanstvo kao makrokozmičko produženje ženskoga tijela. Ona je, dakle, kozmička stvoriteljica, davateljica života i rađateljica. Tajnovita tekućina u maternici i boginjinim labirintskim unutarnjim organima magijski su izvor života. Simboli plodnosti i trudnoće također potječu iz gornjeg paleolitika. Dvostruka je linija zabilježena u gornjem paleolitiku kao simbol trudnoće, snage dvojstva. Neolitička je trudna boginja, zbog novog uzgojnog gospodarstva, postala božanstvom zemljane plodnosti. Svinja je, kao najbrže rastuća i najbrže debljajuća životinja, posvećena Boginji. Slika smrti u prapovijesti nikad ne zatamnjuje sliku života, već su one uvijek dopunjene simbolizmom regeneracije. Donositeljica smrti uvijek obnavlja, pa su tako glave grabljivica položene unutar grudi, likovi zapadnoeuropske boginje-sove na zidovima

[67] Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: 2004., str. 87.

megalitičkih grobova imaju grudi ili im je unutrašnjost tijela životostvarajući labirint s maternicom u središtu. Simboli regeneracije su maternica, riba, žaba, jež i kornjača. Grobovi i hramovi su tijekom neolitika poprimili oblik jajeta, vagine i Boginjine maternice ili njezina čitavoga tijela. Životodajna se boginja lako može preobraziti i u zastrašujući lik smrti. Ona je naga, mršava žena ili pak samo kost s natprirodnim pubičnim trukutom gdje počinje transformacija iz smrti u život. Simboli energije i rasta gotovo su najveća kategorija. Spirale, mlađaci, rogovi, polukrugovi, sjekire, ovnovi i ihtifalički muškarci, koji štite uzdižuće vodene životne stupove, zmije, drva života i antropomorfnu boginju ili njezin trudan trbuh simboli su energije. Vrtlozi, križevi i različiti četverokutni simboli pokazuju dinamizam prirode koji osigurava rađanje života i okreće kotač cikličnog vremena od smrti prema životu.

Boginja je u svim svojim iskazivanjima bila simbolom jedinstva života u prirodi. Njezina je moć bila prisutna u kamenu i vodi, u pećini i grobu, u životinjama, drveću, planinama i cvijeću. Njezina su očitovanja mnoštvena. Ona može biti antropomorfna ili zoomorfna, u trostrukom obliku, vodena ptica ili grabljivica, otrovna ili neotrovna zmija, no u krajnjem smislu to je jedna nedjeljiva Boginja.

Partenogenetična boginja bila je najustrajnijom značajkom arheoloških zapisa drevnoga svijeta. U Europi je vladala u paleolitiku i neolitiku, a u mediteranskoj Europi i većinom brončanog razdoblja. Sljedeće je razdoblje stočarskih i patrijahalnih ratničkih bogova, koji su nadomjestili matristični panteon boginja i bogova, a što je i međufaza prije kršćanstva i njegova filozofskog odbacivanja tog svijeta. Boginja je odbačena, a s njome i sve što je predstavljala. Ona se postupno povukla u šumske dubine i na planinske brežuljke, gdje se zadržala u vjerovanjima i bajkama.[68]

[68] Zafirović, Lidija: *Istraživanje staroeuropskog simbolizma boginje*, Treća. – 2, 2000., str. 11., 12., 13.

4. BOŽICE PRAPOVIJESTI

4.1 BOŽICA RAĐANJA

Božica paleolitika i neolitika je partenogenetska, dakle, sposobna je stvoriti život iz same sebe. Ona je prvobitna *Božica Djevica* koja je u stanju samooploditi se, a u tome činu, kao krajnjoj božanskoj metafori, posvećuje se i štuje ženina sposobnost da djecu rodi i othrani iz svoga tijela. Najraniji simboli urezani u stijenu, komade kostiju ili u roževinu odražavaju duboku vjeru u životorodnu Božicu. Ona se prikazuje na više načina. U razdoblju oko 25.000 g. pr. Kr. prikazana je s pretjerano velikim grudima, vulvom i stražnjicom čime se ukazuje na središta iz kojih proizlazi njezina moć rađanja. Proučavanje simbola u paleolitičkoj umjetnosti pokazuje kako je bog stvaranja žensko, a ne muško. Sposobnost poroditi i dojiti mlado bijaše prvi obrazac za razvitak pojma Božice kao božanstva majke svih stvorenja te u paleolitičkoj umjetnosti nema traga očinskome liku ili muškoj ulozi u procesu rađanja.

U razdoblju prapovijesti prikazivali su se samo oni dijelovi tijela iz kojih proizlazi ženina sposobnost rađanja, a to su bile vulve, pubični trokuti, stražnjica i grudi. Njezina vulva, svemirska utroba, prikazivana je kao nadnaravni trokut, romboidna ili okrugla, često zajedno s vodenim znakovima (meandrima, cik-cak crtežima, valovitim usporednim crtama) ili kao sjemenka s točkom u sredini.[69] Naime, voda simbolizira univerzalni skup virtualnosti, ona je spremište svih mogućnosti, prethodi svakom obliku i podupire svako stvaranje pa je tako simbolom i Rađajuće Božice.[70] Dakle, Božica Rađanja štovana je urezivanjem njezine vulve, zatim kamenjem u obliku trokuta ili amuletima načinjenih od kosti koji imaju izgled dojki ili stražnjice. Najraniji prikazi vulve kao Božice Rađanja su urezi na stijeni u južnoj Francuskoj iz orinjasijenskog perioda (sl. 10). U sljedećim epohama vulva se i nadalje pojavljuje među vodenim simbolima. Ona je izvor ili prolaz kozmičkih voda života. Osim vulve, vidljiva je i simbolička važnost dojki, što je vidljivo na gornjopaleolitičkim rezbarijama u obliku dojki.[71]

[69] Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: 2004., str. 85-87.
[70] Eliade, Mircea: *Sveto i profano*, Zagreb: AGM, 2002., str. 79.
[71] Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: 2004., str. 88.

Božica trudnoće i rađanja predstavlja prvobitni simbol plodnosti i zaštite, brige i njege. Najreprezentativniji primjeri Božice su već spomenute „paleolitičke Venere“ kojima su izraženi naročito ženski atributi. Njihove bujne grudi, debela stražnjica i razvijeni i široki bokovi te naglašene genitalije simboliziraju punoću i sposobnost rađanja.[72]

Božica koja rađa, prikazana u rađajućem porođaju, ima povećanu, nabreklu vulvu i obilato se prikazuje u paleolitičkoj i u staroeuropskoj umjetnosti. Iz razdoblja magdalenijena imamo grafit žene u rađajućem položaju iz Dordogne u Francuskoj (sl. 11). Božicu koja rađa nalazimo i u neolitičkoj umjetnosti, primjerice glineni kipić s nabubrelom vulvom i podignutim nogama koji vjerojatno prikazuje Božicu Rađanja iz Sesklo, sjeverna Grčka (sl. 12). Božica Rađanja majka je sveg života, uključivši i životinje.[73] Primjer Božice Rađanja imamo i na arheološkom nalazištu Çatal Hüyük, u Maloj Aziji, a potječe iz 4. tisućljeća pr. Kr. Kip božice majke od pečene gline spomenut je u prethodnim poglavljima (sl. 9).

[72] Neumann, Erich: *The great mother: an analysis of the archetype*, Princeton: 1972., str. 96.
[73] Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: 2004., str. 90-91.

4.2 TRUDNA BOŽICA – MAJKA ZEMLJA

Drevna paleolitička Trudna Božica već je na početku neolitika pretvorena u Poljodjelsku Božicu, zaštitnicu svih plodova ljetine, osobito žita i kruha.[74] Trudna je boginja poljoprivrednog razdoblja postala ktoničkim (zemljanim) božanstvom, simbolom rastuće, cvjetajuće i umiruće vegetacije.[75]

Žena je, dakle, na mističan način solidalizirana sa Zemljom, a rađanje je ljudska varijanta telurske plodnosti. Sva religiozna iskustva koja su u vezi s plodnošću i rođenjem imaju kozmičku strukturu. Sakralnost žene dolazi od svetosti Zemlje. Ženska plodnost ima kozmički model: plodnost Terra Mater, univerzalne Roditeljice. Društveni i kulturni fenomen, *matrijarhat*, povezan je sa ženinim otkrićem prehrambenih svojstava biljaka. Naime, žena je bila ta koja je prva uzgojila prehrambene biljke te time postala vlasnicom tla i žetve. Magijsko-religiozni prestiž, pa, prema tome, i društvena nadmoć žene ima kozmički model: figuru Majke Zemlje ili Terra Mater koja daje život svakome živom biću. Njezina religiozna važnost objašnjavala se njihovom snagom, njihovim neograničenim životnim pričuvama i njihovom plodnošću.[76] Božica koja simbolizira plodnost zemlje bila je odgovor na poljodjelski način života ljudi u prapovijesti. Sjeme je vjerojatno prepoznato kao sredstvo nicanja i rasta, a trbuh trudne žene kao plodnost zemlje u ranom razdoblju zemljoradnje. Iz ovoga proizlazi slika Trudne Božice koja je povlaštena i koja ima moć dijeliti plodnost. Trudna Božica ima magičnu moć na sjeme, jer kao što je Ona sama plodna, tako je i sjeme koje klija i raste.[77]

Trudnoj Božici podizani su oltari u blizini krušnih pećnica i odavalo joj se štovanje prilikom mljevenja žita i spremanja kruha. Najčešće se prikazuje kao trudna žena koja drži ruke na svojoj utrobi, odnosno na nabreklom trbuhu, kao što vidimo na primjeru Božice iz neolitika rane kulture Sesklo u sjevernoj Grčkoj. Izvorno je sjedila na prijestolju (sl. 13).[78] Na primjeru figurica iz Cucuteni kulture iz zapadne Ukrajine vidimo i običaj štovanja Božice na taj način da je sjeme utiskivano na figurice, osobito na područja trbuha i stražnjice. Dok je u

[74] Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: 2004., str. 91.
[75] Zafirović, Lidija: *Istraživanje staroeuropskog simbolizma boginje*, Treća. – 2, 2000., str. 12.
[76] Eliade, Mircea: *Sveto i profano*, Zagreb: AGM, 2002., str. 87., 89.
[77] Gimbutas, Maria: *Gods and Goddessess of old Europe 7000 – 3500 BC. Myth, Legends and Cult Images*, London: 1974., str. 201.
[78] Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: 2004., str. 92.

sljedećem razdoblju klasične Cucuteni kulture ideja plodnosti bila izražena i umetanjem glinenih kuglica unutar trbuha debele Trudne Božice.[79]

Neolitičke skulpture Trudne Božice ukrašavane su spiralama, zmijama, trokutima, romboidima i četverokutnim likovima što simbolizira običaj bacanja sjemena, dakle, sjetve na četiri ugla Zemlje. Prikaz Trudne Božice s istočkanim rombom koji je urezan na njezinom trbuhu možemo vidjeti na primjeru iz Gladnica blizu Prištine koji pripada starčevačkoj kulturi s početka 6. tisućljeća pr. Kr. (sl. 14).[80] Točka, koja predstavlja sjeme, i romboidni likovi simboliziraju posijana polja, a zajedno se pojavljuju na ustoličenim Trudnim Božicama, kao i na ostalim prikazima. Simboli su ili urezivani ili bojani na figurice. Četverokutni likovi s točkom u sredini vjerojatno su simbolizirali štovanje Božice i zazivanje plodnosti zemlje. Prikazi plodnosti pomoću četverokutnih likova i točaka prisutni su već u 7. tisućljeću pr. Kr. na pečatima iz Çatal Hüyüka, a ti motivi prisutni su kroz cijelo neolitičko razdoblje. Romboidni oblici su uobičajeni oblici uljepšavanja Božica koje su prikazane kako sjede na prijestolju. Najpoznatiji primjerci su Božica iz Kökénydomba u sjevernoistočnoj Mađarskoj i Božica iz Pazardžika u središnjoj Bugarskoj. Na obadvije figurice vidljivi su romboidni oblici. Oblik posude i urezi na donjem dijelu figurice iz Kökénydomba ukazuju na to da je korištena u ritualne svrhe, možda je bila punjena vodom, te da je nošena na polja. Romboidni oblici, ovdje nisu kao dekoracija već stavljaju naglasak na njezinu funkciju zemljine plodnosti, ona je, dakle, Božica koja je odgovorna za klijanje, rast i sazrijevanje biljaka (sl. 15). Božica iz Pazardžika klasični je primjer Trudne Božice. Njezino središte gravitacije nalazi se na trbuhu i pokazuje prema dolje, prema zemlji, čiji je Ona dio. Njezine velike proporcije su simboli plodnosti zemlje. Nosi ovalnu masku na kojoj je istaknut nos i šest rupica umjesto usta, a ruke su joj položene na trbuh (sl. 16).[81]

Trudne Božice je u 7. i 6. tisućljeću pr. Kr. prikazivane su gole, dok su u 5. i 4. tisućljeću pr. Kr. prikazivane odjevene gotovo cijele, jedino je trbuh ostajao otkriven, na kojem je ležala sveta zmija. Zmije ili spirale urezane na trbuhu ili na stražnjici, kombinirane često s četverokutnim likovima, vjerojatno su služile tome da učine figurice ili amulete djelotvornijima. U tom razdoblju visokog stupnja stilizacije vidljivo je kako je područje trbuha izrazito naglašeno. Pojedine figurice su amuleti u obliku bočice ili zvečke, koji dakako,

[79] Gimbutas, Maria: *Gods and Goddessess of old Europe 7000 – 3500 BC. Myth, Legends and Cult Images*, London: 1974., str. 205.
[80] Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: 2004., str. 91., 93.
[81] Gimbutas, Maria: *Gods and Goddessess of old Europe 7000 – 3500 BC. Myth, Legends and Cult Images*, London: 1974., str. 205., 208.

ne prikazuju božice već su vrlo vjerojatno korišteni u magijske svrhe prilikom obreda kojima se štovala plodnost.[82]

Sveta životinja Majke Zemlje bila je svinja. Obredne maske i posude pokazuju da su postojale svetkovine (vjerojatno povodom sjetve i žetve) kada su se Božici prinosile žrtve uz ples pod svinjskim obrazinama.[83] Povezanost Božice Vegetacije i svinje seže još u vrijeme neolitika. Skulpture svinja poznate su u svim dijelovima Stare Europe i datiraju u različita razdoblja. Veliko i brzorastuće masno svinjsko tijelo vjerojatno je impresioniralo rane uzgajivače te se povezuje i s rastom i uzgojem žitarica. Svinja se smatra svetom životinjom već oko 6.000 g. pr. Kr., a simbolizira plodnu zemlju. Vinčanska Poljodjelska Trudna Božica nosi svinjsku masku, a pronalazimo i same figurice u obliku svinja. Na figuricama svinja pronađeni su i ostaci zrnja koje je vjerojatno bilo utiskivano u figurice tijekom obreda. Takav način štovanja Božice, utiskivanjem i posipanjem zrnja, primjenjivao se i na figuricama Božice Vegetacije. Prema tome, svinjske maske i kipići u obliku svinja ukazuju na to da je svinja bila sveta životinja Trudne Poljodjelske Božice. S obzirom na mnoštvo takvih primjera, nesumnjivo je kako je svinja odigrala veliku ulogu u razvoju kulta Poljodjelske Trudne Božice.[84] Primjer obredne maske u obliku svinje vidimo na primjeru kulture Karanovo, južna Rumunjska iz razdoblja oko 4.500 g. pr. Kr. (sl. 17). Poklopac u obliku svinjske glave pripadao je velikoj obrednoj posudi s bijelim risarijama na crvenoj podlozi, a dvije bakrene naušnice na svakome uhu pokazuju da je ta životinja očitovanje Božice.[85]

Božicu Majku isto tako predstavlja i Crna Madona, a njezina crnina predstavlja boju plodne zemlje. Obnavljanje plodnosti iz godine u godinu njezino je najveće čudo. Najpoznatiji primjer crne Venere nalazimo na nalazištu Dolní Věstonice u Moravskoj (sl. 18). Poznata crna Venera s nalazišta Dolní Věstonice I u Moravskoj izrađena je od pečene gline, odnosno ona je keramička. Naime, razlikuje se od ostalih ženskih keramičkih figurica i to većim dimenzijama, sofisticiranim oblikom i dobrom očuvanošću što upućuje na njezinu važniju ulogu i trajnije korištenje u usporedbi s ostalim ritualnim predmetima, a mogla je biti i prototip za izradbu ostalih figurica.[86] Naime, područje Moravske bilo je u doba gravetijena

[82] Gimbutas, Maria: *Gods and Goddessess of old Europe 7000 – 3500 BC. Myth, Legends and Cult Images*, London: 1974., str. 201., 205.
[83] Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: 2004., str. 91.
[84] Gimbutas, Maria: *Gods and Goddessess of old Europe 7000 – 3500 BC. Myth, Legends and Cult Images*, London: 1974., str. 211.–214.
[85] Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: 2004., str. 93.
[86] Karavanić, I.: *Prapočetci religije*, Zagreb: 2012., str. 103.

središte umjetničke aktivnosti koja se izražavala u različitim vidovima poput ukrašavanja oruđa i oružja, osobnog ukrašavanja i reprezentativne umjetnosti, a najčuvenija je najranija pojava pečene gline u obliku figurica. Stoga je upravo na tom području otkrivena i najstarija peć koja je služila za pečenje glinenih kipića.[87] U najstarijim je europskim vjerovanjima crna boja povezivana s plodnošću i s maternicom iz koje se rađa život.[88]

Prapovijesnu Trudnu Božicu – Majku Zemlju možemo pronaći i u grčkoj mitologiji. Naime, motive povezanosti sa svinjom, iskazivanje ženskih atributa te žene kao simbola vladarice kukuruza i hraniteljice, prepoznajemo i u vjerovanjima starih Grka. Pa su tako Perzefonu Atenjani nazivali *Pherrephata*, „ubojica odojaka". Svinja je igrala veliku ulogu u kultu božice Demetre i Perzefone. Festival zvan *Thesmophoria*, koji se održavao u čast Demetri tijekom jesenske sadnje u listopadu, bio je jedan od najvažnijih festivala u Grčkoj. *Thesmophoroi* je bilo ime pod kojim su Demetra i njezina kćer Kora nazivane u vrijeme festivala. Bio je izvođen od strane žena i trajao je tri dana. Žene su donosile odojke, koji su tri mjeseca prije održavanja festivala bacani u podzemne spilje da istrunu, a zatim bi ih postavljali na oltare s ostalim darovima te su zatim pomiješani sa sjemenjem koje bi se koristilo za sadnju. Sličan ritual prepoznat je i kod Egipćana. Oni su, naime, svinjama puštali da izgaze sjeme i na taj ga način utisnu u zemlju. Na tim primjerima vidimo kako je važnost svinje, a osobito njezina povezanost sa sjemenom, iz razdoblja neolitika prenesena u antičko doba.[89]

4.3 BOŽICA PTICA

[87] Janković, I.; Karavanić, I.: *Osvit čovječanstva*, Zagreb: 2009., str. 229.
[88] Davidson, Hilda Ellis: *Roles of the northern goddess*, London: 1998., str. 108.
[89] Gimbutas, Maria: *Gods and Goddessess of old Europe 7000 – 3500 BC. Myth, Legends and Cult Images*, London: 1974., str. 214., 215.

Božica Ptica pojavljuje se kao žena ili kao ptica, ali i kao križanac između to dvoje. Prikazana je s kljunom, odnosno orlovskim nosom, dugim vratom, ženskim grudima, zatim krilima i vrlo izraženom ženskom stražnjicom, na kojoj su šare nalik pačjem ili paunovom repu. Ona često nema usta, ali zato ponekad ima kljun, frizuru ili krunu. Simboli Božice su meanderi, motivi nalik ribljoj kosti, kao i usporedne ili cik-cak linije i broj tri, kojima se ukrašava njezino tijelo, kao i s njome povezani predmeti.

Prikazi hibrida *žene-ptice* počinju se pojavljivati u gornjem paleolitiku. Primjer akta koji je narisan prstom na stropu pećine/svetišta ima ptičju glavu (ili obrazinu), krila te viseće grudi nalazimo u južnoj Francuskoj, a pripada razdoblju rane magdalijenske kulture (sl. 19). Iz razdoblja gornjeg paleolitika pronalazimo kipić od bjelokosti koji prikazuje hibrid *žene-vodene ptice* s golemim stidnim trokutom i simbolima Božice Ptice, motivima riblje kosti i meandera, a pronađen je u Ukrajini (sl. 20).[90] Najbolji primjer gornjopaleolitičkih prikaza Božice Ptice je nalazište Kostenki IV u Rusiji te Mezin u Ukrajini. Figurice od bjelokosti s motivima riblje kosti i meandra portretiraju ptice s dugim vratovima, a osim toga što prikazuju karakteristike ptice, one ujedno imaju i neke ženske atribute. Vodene ptice, kao što su ždral, čaplja, divlja guska, divlje patke ili gnjurac, bile su svete lovačkim plemenima. Za lovce je vodena ptica bila glavni izvor hrane i za dobrobit ljudi bilo je od velike važnosti njihovo vraćanje s juga u proljeće. Vodena ptica smatrana je donositeljicom hrane. Portreti vodene ptice u kamenu i kostima poznati su iz gornjeg paleolitika na području Europe i Sibira. Vodene ptice bile su ukrašavane meandrima kojim se naglašavala povezanost božanske moći ptice s vodom.[91]

Božica Ptica ima božanske, magijske dojke i često nosi ogrlicu te dijagonalne linije preko svojih obraza. Često je prikazana i u obliku posuda koje su oslikane njezinim simbolima, s njezinim licem ili maskom na grlu posude. Takve posude često imaju grudi koje mogu biti s rupicama po sredini kao žljebovima, a podržava život i donosi dobru kob.[92] Božica Ptica, božanstvo je stvoreno iz zraka. Ona hrani zemlju vlagom, odnosno kišom, i ona je davateljicom života, stoga je često prikazivana kako drži i njeguje dijete. Takav primjer

[90] Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: 2004., str. 91., 95.
[91] Gimbutas, Maria: *Gods and Goddessess of old Europe 7000 – 3500 BC. Myth, Legends and Cult Images*, London: 1974., str. 124., 134-135.
[92] Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: 2004., str. 93-94.

antropomorfne figurice koja drži dijete imamo u vinčanskoj kulturi, a i dijete i Božica prikazani su sa sličnim maskama. Na nalazištu vinčanske kulture u Anzi, u Makedoniji, pronađene su i mnogobrojne vaze s motivima Božice Ptice. S obzirom na broj pronađenih kipića, vaza i ostalih prikaza Božice Ptice na nalazištima vinčanske kulture, jasno je vidljivo kako je ta Božica dominirala vjerovanjima ljudi te kulture.[93]

Glineni kipići od opeke iz butmirske kulture nose obrazine koje predstavljaju otvoreni kljun Božice Ptice (sl. 21). Božica Ptica s obrazinom patke iz kasne vinčanske kulture prikazana je kako sjedi na prijestolju u koje su urezane tri crte te nosi krunu i prsluk. Područje zdjelice ili krilo ukrašeno joj je motivima riblje kosti, a koljena spiralama (sl. 22). Prikaze Božice Ptice pojavljuju se i na minojskim pečatima, a izrazito su naglašene im grudi (sl. 23).

Božica Ptica dualističke je naravi. Od paleolitičkih vremena, bila je davateljica života, zdravlja i hrane, dok se na drugoj strani Božica Ptica pojavljuje kao Smrt u obliku supa, sove ili neke druge ptice grabljivice ili strvinara. U neolitiku Božica Smrti poglavito se pojavljuje kao sup ili sova koje nalazimo u hramovima i na grobljima. Najznačajnije Božice Supovi su one koje nalazimo na freskama iz Çatal Hüyük gdje su prikazane kako napadaju obezglavljena trupla (sl. 24). U zapadnoj Europi Božicu Sovu nalazimo kao kamene stele ili kao menhire megalitskih grobova, dok se u južnoj Europi Ona pojavljuje u obliku urna. Prikazi Božice Sove redovito su praćeni spiralama, zmijama, trokutastim sjekirama i kukastim štapovima. U kasnijim razdobljima, prisutnost Božice Supa i Sove trajat će u obliku Atene u Grčkoj i Morrigan u Irskoj, gdje će biti pretvorena u vranu ili gavrana.

Božica Ptica igra ulogu i u procesu ponovnog rađanja. Njezine oči i grudi prikazane su na grobovima i pogrebnim oltarićima te su u funkciji ponovnog rođenja iz smrti, a ne kao hrana živih. U svetištu Çatal Hüyük, na već spomenutom zidnom reljefu, lubanje supova pokrivene su dojkama, čime se naznačuje da je smrtonosni značaj Božice Ptice poništen simbolom života (sl. 24). Naime, njezina smrtna strana, u obliku ptice grabljivice, neizbježna je te privremena i samo prolazna faza. [94]

Tradicija štovanja Božice Ptice u jugoistočnoj i središnjoj Europi većinom prestaje u 4. tisućljeću pr. Kr. Njezini se motivi krajem 4. tisućljeća pr. Kr. i početkom 3. tisućljeća pr.

[93] Gimbutas, Maria: *Gods and Goddessess of old Europe 7000 – 3500 BC. Myth, Legends and Cult Images*, London: 1974., str. 136., 142.
[94] Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: 2004., str. 96., 97., 98., 100., 107.

Kr. povremeno pojavljuju na području Troje te u sklopu badenske kulture u istočnoj Mađarskoj. Situacija je drugačija u minojskoj Kreti i na egejskim otocima. Naime, minojska, ali i mikenska, umjetnost obiluje prikazima ptica i žena s krilima. Idoli Božice Ptice pronađeni su na oltarima, ali i u grobovima. Motive ptica nalazimo i na brojnim vazama i vrčevima. Štovanje Božice Ptice ili sjećanja na nju nastavlja se i u željeznom dobu. Meandri i vodene ptice javljaju se i u antičkoj grčkoj umjetnosti. Božica se javlja i u vjerovanjima Grka. Naime, božica Atena ponekad je prikazivana s krilima i ptica je njezino obilježje. Osim Atene, s Božicom Pticom možemo povezati i grčku božicu Afroditu. Afrodita je na terakotama iz 7. i 6. tisućljeća pr. Kr. prikazivana kako leti zrakom, kako stoji ili sjedi na guski ili s tri guske. Dakle, Atena i Afrodita naslijedile su neke od karakteristika Božice Ptice iz ranijih razdoblja.[95]

4. 4 BOŽICA ZMIJA

[95] Gimbutas, Maria: *Gods and Goddessess of old Europe 7000 – 3500 BC. Myth, Legends and Cult Images*, London: 1974., str. 146.-147., 149.

Božica Zmija osigurava dobrobit i neprekinutost života putem unutarnjeg sklada s ciklusima prirode te se ponekad smatra pramajkom obitelji. Lik zmije tijesno je povezan s ciklusima smrti i ponovnog rađanja u prirodi. S obzirom na njezin zimski san, koji je analogan smrti, i svlačenje stare kože, što predstavlja neku vrstu besmrtnosti, povratak zmije u proljeće označavao je ponovno rođenje svijeta prirode.[96] Zmija je bila simbolom energije i regeneracije, benevolentno, ne zlo stvorenje.[97] Prisutan je također i njezin otrovni aspekt kad se pojavljuje kao Božica Smrti.[98]

Zmija i njezina apstraktna izvedenica, spirala, dominantni su motivi kroz prapovijest, osobito u razdoblju neolitika i eneolitika. Motivi zmija pojavljuju se na kultnim vazama, oltarima, uz ognjišta i na kućnim zidovima. Modeli i motivi zmija prisutni su u skoro svim kulturnim grupama prapovijesne Europe, a izrađivani su iz kosti, drva ili gline. Misteriozna dinamičnost zmije, njezina izvanredna vitalnost i regeneracija vjerojatno je kod neolitičkih zemljoradnika izazivala strahopoštovanje te zmija postaje simbolom zemaljske moći. Od ranog neolitika zmija se pojavljuje u antropomorfnom obliku kao Božica Zmija. Njezino tijelo ukrašavano je prugama ili spiralama, dok su njezine ruke i noge bile prikazivane u obliku zmija ili je bila prepletena jednom ili s više zmija.[99]

Čovjekolike Božice Zmije iz razdoblja neolitika prikazivane su u joga-položaju, obično s rukama i nogama u obliku zmija. U slučajevima kada je sačuvana glava, na njoj su oči i velika usta, ali nos nikada u obliku ptičjega kljuna. Na leđima ili rukama ponekad se nalazi pravo leglo zmija. Kipove zmijsko/ljudskog hibrida Božice Zmije nalazimo poglavito na području egejskih otoka. Božica sjedi u joga-položaju, a udovi su joj zmijoliki. Maska joj ima ljudski nos i oči, dok su usta tipično izdužena (sl. 25).

Božica Zmija prikazivana je i s rogovima ili polumjesecom na glavi. Zmije s rogovima pojavljuju se na pećinskim risarijama već u paleolitiku, a reljefno na neolitičkim

[96] Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: 2004., str. 97.
[97] Zafirović, Lidija: *Istraživanje staroeuropskog simbolizma boginje*, Treća. – 2, 2000., str. 12.
[98] Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: 2004., str. 98.
[99] Gimbutas, Maria: *Gods and Goddessess of old Europe 7000 – 3500 BC. Myth, Legends and Cult Images*, London: 1974., str. 93.-94., 101.

vazama. Rogovi su vjerojatno predstavljali vrstu njihovih nadnaravnih moći. Kipići okrunjene Božice Zmije, koji potječu od 7. tisućljeća pr. Kr., nađeni su na Kreti i u južnoj Europi.[100]

Božica Zmija simbolizira vodeno božanstvo te tako i donositeljicu kiše i vlage, dakle, zemaljske hrane iz koje potječe život. Božica Zmija prikazivana je i kao majčinski lik koji drži dijete. Primjer Božice Zmije kako drži dijete imamo u Sesklo kulturi ranog neolitika, a Božica je u sjedećem položaju te je obojana prugastim je i spiralnim crtama (sl. 26).[101]

Božica Zmija i Božica Ptica paralelna su božanstva. Božica Ptica predstavlja hraniteljicu čovječanstva, ona donosi život, sudbinu i neizbježnu smrt, a Božica Zmija, putem sezonskog obnavljanja životne energije, osigurava i štiti život ljudi i životinja.[102] Božica Zmija i Božica Ptica pojavljuju se u različitim oblicima, ali su zapravo jedno božanstvo. Njihove božanske moći su toliko povezane da ih je nemoguće promatrati odvojeno. Božica je dvostruka, vladarica vode i zraka, ponekad ptica, ponekad zmija. Kombinacija vodene zmije i vodene ptice kao jedinstva, u prapovijesti simbolizira božansku snagu i moć.[103]

Božica Zmija igra veliku ulogu i u području ponovnog rađanja. Ona je simbolom uskrsnuća i besmrtnosti, što je nadahnuto zmijinom sposobnošću da se probudi iz zimskoga sna i da presvuče svoju staru kožu. Zmije su često prikazane u klupku iz kojega ponekad mile na sve strane od središta, naznačujući plime i oseke života, umiranje i ponovno rađanje te kružnu vječnost vremena. One su valovita stvorenja mračne, vlažne zemlje, glasnici su tajnih podzemlja iz kojih se rađa život.[104]

Minojska kultura nastavlja štovanje Božice Zmije. U sklopu te kulture pojavljuju se brojni prikazi zmija i žena sa zmijama koje su omotane oko njezinih ruku ili su joj na glavi. Najpoznatije skulpture Božice Zmije i njezine svete pratnje tvore hramski kipići iz 16. st. pr. Kr., od fajanse ili bjelokosti, iz Knososa na Kreti. Oni u isto tako i najelegantniji, s golim grudima i zmijama omotanim uokolo trupa i ruku (sl. 27).[105] U minojskoj kulturi Božica

[100] Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: 2004., str. 97.–99.
[101] Gimbutas, Maria: *Gods and Goddessess of old Europe 7000 – 3500 BC. Myth, Legends and Cult Images*, London: 1974., str. 144.
[102] Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: 2004., str. 97.
[103] Gimbutas, Maria: *Gods and Goddessess of old Europe 7000 – 3500 BC. Myth, Legends and Cult Images*, London: 1974., str. 112.
[104] Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: 2004., str. 107.
[105] Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: 2004., str. 97.

Zmija povezana je s blagostanjem. No, ona je isto tako i podzemno božanstvo. S obzirom da je većina figurica Božice Zmije pronađena u hramovima pretpostavlja se da su imale ritualnu svrhu. Tradicija vjerovanja u Božicu Zmiju vidljiva je i u antičkim grčkim vjerovanjima. Naime, Božica Zmija može se povezati i s grčkim božicama, kao što su Hera i Atena. Božica Atena, osim što ima i neke karakteristike Božice Ptice, ona je povezana i s Božicom Zmijom. Prikazi Atene na vazama pokazuju zmiju kako puzi po njezinom štitu ili je sakrivena ispod njega, ali je prikazivana i pokraj nje, jednake visine i veličanstveno. Božicu Heru isto tako možemo povezati s kultom zmije. Svetišta posvećena Heri nalazila su se pokraj voda, blizu mora, a zavjetni darovi su uključivali zmije od terakote, rogate životinjske figurice, telad, antropomorfne idole s velikim očima i ukrašene spiralama i meandrima. Iz toga zaključujemo kako je zmija bila povezana s blagostanjem i u antičkoj Grčkoj, s obzirom na to da je Hera bila zaštitnicom obitelji.[106]

[106] Gimbutas, Maria: *Gods and Goddessess of old Europe 7000 – 3500 BC. Myth, Legends and Cult Images*, London: 1974., str. 147., 149.

4. 5 BIJELA BOŽICA

Glavne značajke Bijele Božice su njezin ukočen izgled i golotinja, golem pubični trokut, zatim ona je gotovo uvijek bez grudi, s rukama na prsima ili spuštenima uz tijelo, ali je često i bez ruku. Bijela Božica pojavljuje se od gornjeg paleolitika te tijekom brončanog doba u svim europskim kulturama. Neolitičke Bijele Božice su pretežno zaobljene, dok su one iz bakrenoga i brončanoga doba, koje spadaju u 4. i 3. tisućljeće pr. Kr., tanke i plosnate, noge su im svedene na stožac, a ruke na pravokutnik. Takvi prikazi pronađeni su samo na grobnim mjestima, pojedinačno ili u skupini po tri lika, primjerice, u grobu iz Cuccuru S'Arriu na Sardiniji kipić Bijele Božice postavljen je ispred tijela pokojnika, a oko njega je bilo pet posuda, dok su na tanjuru odmah do kipića bile dvije školjke pune crvenog okera. Bjelokosni kipići iz Španjolske također prikazuju ukočenu Gospođu Smrt, a duga kosa im teče preko leđa poput vode u cik-cak tracima (sl. 28).[107] Dakle, kipići Bijele Božice polagani su u grob, zajedno s pokojnikom, uz ostale različite priloge i darove mrtvima, kao što su prekrasno oslikane vaze s kozmološkim prikazima.

Cikladski mramorni kipići iz 3. tisućljeća pr. Kr. također prikazuju Bijelu, Ukočenu Božicu i pretežno su bijele boje. Cikladske Božice Ukočene su također prikazane s rukama savijenima u laktu, malim grudima, zašiljenim nogama i nadnaravnom glavom. Ovalne ili trokutaste glave, koje su vjerojatno predstavljale maske, ponekad su bojene i u crveno. Cikladske Božice polagane su u grobove, a povezane su sa štovanjem predaka i vjerovalo se kako one prate mrtve na drugi svijet. [108] Tipičan prikaz cikladskih mramornih božica su ruke savijene iznad velikog pubičnog trokuta i valjkastog vrata nad kojim je maska velikoga nosa, primjerice mramorna Božica Ukočena s otoka Syrosa (sl. 29).[109] Mramorni, bijeli idoli s dugim, valjkastim vratovima s cikladskih otoka Amorogosa i Naxosa su obično u sjedećem ili stajaćem položaju, a neke od njih imaju oblik kruške ili violine. Na egejskom području pronađen je velik broj bijelih mramornih kipića koji predstavljaju tu Božicu.

[107] Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: 2004., str. 100., 103.-104.
[108] Gimbutas, Maria: *Gods and Goddessess of old Europe 7000 – 3500 BC. Myth, Legends and Cult Images*, London: 1974., str. 157.-158.
[109] Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: 2004., str. 105.

Štovanje Bijele Božice prisutno je i u Cucuteni, vinčanskoj i Gulmeniţa kulturi, gdje su božice prikazivane isto tako sa savijenim rukama u laktu te s ogromnim pubičnim trokutom. Na području istočnog Balkana, a osobito u sklopu Gulmeniţa kulture, shematizirane figurice od kosti pronađene su u naseljima i u grobovima.[110] Tri kipića od opeke koji prikazuju Gospođu Ukočenu pronađeni su u grobu jedne djevojčice na nalazištu u Moldaviji, a pripadaju kasnoj Cucuteni kulturi. U grobu je pronađena još i ogrlica od školjaka, pršljen vretena i jedna posuda (sl. 30).[111] Istočnobalkanske figurice koje prikazuju Bijelu Božicu često nose ovalnu masku na glavi te imaju polukružne oči, nos i nekoliko rupica ispod usta. Te Božice imaju rupice i sa svake strane glave koje su korištene za naušnice, od bakra ili zlata. Glinene figurice s Cipra, iz 3. tisućljeća pr. Kr., imaju i golema uha na glavi s rupama za naušnice.

Nagost Božica Ukočenih te njihov ogroman pubični trokut ne otkrivaju njihovu seksualnost. Grudi i trbuh nisu naglašeni. Ogromnim pubičnim trokutom na sredini kipića nastoji se naglasiti njezina važnost i možda povezati s kozmičkom maternicom, nepresušnim izvorom života te tako osigurati mrtvima ponovno rođenje. Za izradu i prikazivanje Bijele Božice koristio se raznovrstan materijal, kao što je glina, kost, mramor pa čak i zlato, ali karakteristično je to da se ona uvijek i svugdje pojavljuje u istom ukočenom položaju. U Bugarskoj figurice Bijele Božice su izrađivane pretežno od mramora, kao i na cikladskim otocima, dok u sjevernoj Bugarskoj pronalazimo i figurice ukrašavane zlatom.[112] Značajno je što je Bijela Božica prikazana s velikim trokutom u središtu svojega tijela. Ona, dakle, i u smrti drži obećanje ponovnog rođenja jer je njezina utroba vječno središte smrti i novoga života.[113] Aspekti smrti i života su neraskidivo povezani. Božica Ukočena polagana je u grob kako bi sačuvala te potaknula ponovno rađanje preminulih. Na taj način ona je jedan od aspekata Božice Ponovnog Rađanja, o čemu će biti riječi u daljnjem tekstu.[114]

[110] Gimbutas, Maria: *Gods and Goddessess of old Europe 7000 – 3500 BC. Myth, Legends and Cult Images*, London: 1974., str. 157.-158.
[111] Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: 2004., str. 104.
[112] Gimbutas, Maria: *Gods and Goddessess of old Europe 7000 – 3500 BC. Myth, Legends and Cult Images*, London: 1974., str. 157., 159.
[113] Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: 2004., str. 100.
[114] Gimbutas, Maria: *Gods and Goddessess of old Europe 7000 – 3500 BC. Myth, Legends and Cult Images*, London: 1974., str. 196.

4. 6 BOŽICA SMRTI I PONOVNOG ROĐENJA

Božica Ponovnog Rođenja bila je davateljica života i zaštitnica plodnosti, ali Ona je, u isto vrijeme, i upraviteljica razornih snaga prirode.[115] Božica Smrti i Ponovnog Rođenja predstavlja suprotne strane jednoga te istoga punog ciklusa koji je u osnovi svih njezinih očitovanja. Smrt, ledeni mrak zime, pećina, groblja i grobova, njezino su carstvo, ali isto tako upravo ona prima plodno sjeme, svjetlost usred zime, oplođeno jaje koje preobražava grob u utrobu da u njoj ponese novi život, Ona je Majka i mrtvih i živih. Iz tog razloga su otkrivene i brojne grobnice upravo u obliku jajeta ili su prekrivene trokutastim kamenom. Megalitski grobovi u zapadnoj Europi često imaju oblik vagine i maternice ili podsjećaju na čovjekoliko tijelo te Božice.

Božica koja predstavlja ponovno rođenje pojavljuje se u oblicima vezanim uz ženske spolne organe, kao što su pubični trokut, izražen kao obični trokut, u obliku pješčanog sata, što pokazuju brojni primjeri koji se ponavljaju tijekom donjeg, srednjeg i gornjeg paleolitika. Zatim, Božica Ponovnog Rođenja prikazana je i u obliku pješčanog sata, klepsidre, te kao vulva, izvedena u obliku kruga s točkom i crtom u sredini što predstavlja sjemenku i pupoljak. Božicu prikazanu u obliku pješčanoga sata, s ptičjim nogama umjesto ruku, pronalazimo na jednoj od oslikanih posuda iz Cucuteni kulture u sjeveroistočnoj Rumunjskoj (sl. 31). Božica Ponovnog Rođenja prikazana je i u obliku ribe ili ježa te fetusa prikazanih kao žaba ili zečeva, a svi ti oblici oslikavaju maternicu. Primjer Božice Ribe, od kamena, nalazimo u Lepenskom Viru u Srbiji (sl. 32). Taj prikaz Božice Ribe na sebi ima ureze labirinta i bila je obojena crvenom bojom, bojom života. Primjere kipića u obliku ježa nalazimo u Karanovo kulturi u južnoj Rumunjskoj (sl. 33). Brojni su prikazi i Božice Ponovnoga Rođenja u obliku žabe ili krastače, kao što je to neolitički kipići Sesklo kulture (sl. 34). Božica je prikazivana i u obliku hibrida žabe/žene (sl. 35).[116]

Božica Ponovnog Rođenja javlja se i u oblicima koj podsjećaju na glavu bika s rogovima. U keramičkoj umjetnosti, od početka neolitika do konca minojske kulture, volovske glave (bukraniji) trajno su popraćene simbolima ponovnog rođenja. Božica Ponovnog Rađanja koja izlazi iz glave bika, simbola maternice, urezana je na koštanoj ploči, a

[115] Gimbutas, Maria: *Gods and Goddessess of old Europe 7000 – 3500 BC. Myth, Legends and Cult Images*, London: 1974., str. 152.
[116] Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: 2004., str. 102., 107.–110.

nalazimo je u Cucuteni kulturi, u Ukrajini (sl. 36).[117] Svetost bika izražena je kroz isticanje rogovlja. Rogovi su posebno ukrašavani, a ponekad su veliki i kao sama životinjska figurica. Rogovi se vežu s mističnim moćima rasta i obnove, a bik i njegovi brzo rastući rogovi povezani su i s rastućim aspektima i mijenama Mjeseca. Bik je simbol jačanja i okrjepe. Primjer štovanja rogova imamo već u gornjem paleolitiku, već spomenuti reljef iz Laussela na kojem gola žena drži rog (sl. 3). Simboli bika i rogovlja štuju se i dominantni su diljem mediteranskog svijeta. Mikenska i minojska kultura naslijedile su tradiciju štovanja bika, gdje su se posvećivali rogovi. Rogovlje bika predstavlja jednu od temeljnih filozofskih ideja religija Stare Europe te postoji velik broj takvih prikaza.[118]

Ta se Božica također prikazuje i kao pčela, leptir, noćni leptir (moljac) ili neki drugi kukac, često s čovjekolikom glavom Božice. Kukci mogu predstavljati samu Božicu ili duše koje napuštaju tijelo na samrti ili za vrijeme spavanja. Božica Ponovnog Rođenja prikazana je na jednom minojskom dragulju od oniksa (sl. 37). Na glavi ima rogove koji podsjećaju na rogove bika, na pčelu ili nekog drugog kukca, ima glavu, oči i ruke insekta. Dvostruki vodoravni trokuti ili „dvostruka sjekira“ podsjećaju na leptira. Krilati psi uz bokove pojačavaju temu postajanja.[119] Slika Božice Ponovnog Rođenja u antropomorfnim oblicima projekcija je njezinih moći kroz insekte i životinje, što je simbolom društva koje je zaokupljeno pitanjima života i smrti.[120] U procesu ponovnog rađanja uloge igraju i već spomenute Božica Ptica i Božica Zmija.[121]

[117] Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: 2004., str. 107., 110.
[118] Gimbutas, Maria: *Gods and Goddessess of old Europe 7000 – 3500 BC. Myth, Legends and Cult Images*, London: 1974., str. 91., 93.
[119] Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: 2004., str. 107., 110.
[120] Gimbutas, Maria: *Gods and Goddessess of old Europe 7000 – 3500 BC. Myth, Legends and Cult Images*, London: 1974., str. 195.
[121] Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: 2004., str. 107.

5. ZAKLJUČAK

Prapovijesna religija je usmjerena na ključna područja ljudskog postojanja, kao što su rođenje i smrt, bol, dobro i zlo te spolnost. Prapovijesne religije postojale su u uokvirima malenih plemenskih društava u kojima su obiteljske ili srodne skupine značile više od ostalih oblika društvenog ustrojstva i gdje je utjecaj prirodnih sila imao golemu važnost u svakodnevnom životu i religiji. Religija je u prapovijesti na različite načine utjecala na društvo i bila je važna za njegovo funkcioniranje. Brojni materijalni ostaci svjedoče nam o ritualima i vjerovanjima prapovijesnih ljudi.

Ovim radom nastojala sam dokazati vjerovanje u ženska božanstva u razdoblju prapovijesti, osobito u razdobljima paleolitika i neolitika. Naime, ta razdoblja povezana su i obiluju dokazima o postojanju religije božica. Arheološki ostaci, prikazi i skulpture žena, kroz prapovijest predstavljaju zaseban element u religijskom životu tog razdoblja. U paleolitiku dolazi do pojave velikog broja ženskih figurica na prostorima od Sibira do Pirineja što ukazuje na prisutnost jedinstvenog pogleda na svijet usmjerenog na ženska božanstva. Paleolitičke „Venere“, pojavljuju se u razdoblju gornjeg paleolitika, a karakteriziraju ih izrazito naglašene obline, poput grudi, stražnjice, trbuha i bokova i one simboliziraju plodnost. Najreprezentativniji prikazi ženskih božanstava, „paleolitičkih Venera“, su Venere iz Lespuguesa, Laussela, Willendorfa i Brassempouyja te Dolních Věstonica, a koji su samo dio velikog broja prikaza žena u paleolitiku. Među najranijim prikazima ženskih božanstava, božice utjelovljuju plodnost i ukazuju na povezanost s prirodom. Paleolitički čovjek štuje tajne ženskoga tijela iz kojeg se rađa novi život, a ujedno i na neki način nastoji kontrolirati prirodu i njezine moći.

Druga skupina prikaza i štovanja ženskih božanstava spada u razdoblje neolitika, veže se prvenstveno uz prostor istočne Europe i Mediterana, a seže i do u brončanodobno razdoblje. U neolitičkom razdoblju vidljiv je razvoj religije božica. Neolitičke božice imaju uzvišeniju i kompleksniju ulogu. Neolitičke božice preuzimaju različite oblike. Neke su tanke i plosnate, neke predstavljaju zmiju ili pticu, ali sve je likove Božice najbolje poimati kao aspekte jedinstvene Velike Božice s jezgrenim funkcijama – životodajnom, usmrćujućom, regenerativnom i obnavljajućom. Sustavni simbolički skupovi na Bliskom Istoku, u jugoistočnoj, središnjoj, zapadnoj i sjevernoj Europi te na mediteranskom području upućuju na protezanje iste religije Božice kao kohezivnog i ustrajnog ideološkog sustava.

S obzirom na različite funkcije i moći, Božice možemo svrstati u kategorije. Prema tome, imamo Božicu koja personificira prirodne sile rađanja, a toj kategoriji pripadaju njezina svojstva s davanjem i održavanjem života. Upravo ta sposobnost davanja novoga života, kod mnogih je ranih kultura pobudila vjerovanje u ženska božanstva koja su se štovala prikazima vulva, grudi i očiju. Takva Božica, rađanja i plodnosti, štovana je najprije u paleolitiku, dok u neolitiku ta Božica, zbog novog uzgojnog gospodarstva, postaje božanstvom zemljine plodnosti. Nadalje, tu je i Božica koja personificira razorne sile prirode – Božica Smrti. Ona je prikazana kao gola i ukočena, kao zmija otrovnica ili kao ptica grabljivica. Strah od smrti i potreba za kontrolom tog misterija rezultirala je stvaranjem bogatih i kompleksnih simbola i rituala i u prapovijesti. Naposljetku, nadziranje životnih ciklusa cijeloga svijeta prirode zadaća je Božice Preporođenja. Njezina očitovanja razni su simboli maternice: žaba krastača, jež, pčela, leptir, bikova glava, trokut i dvostruki trokut. Božica Smrti i Božica Preporođenja, kao i Božica Ptica i Božica Zmija, javljaju se u razdoblju neolitika, kada se štovanje božica razvija i pretvara u smislen i jedinstven religijski sustav. Božica je u svim svojim iskazivanjima bila simbolom jedinstva života u prirodi. Njezina su očitovanja mnoštvena. Ona može biti antropomorfna ili zoomorfna, u trostrukom obliku, vodena ptica ili grabljivica, otrovna ili neotrovna zmija, no u krajnjem smislu to je jedna nedjeljiva Božica.

Iz ovog rada vidimo kako je štovanje božica imalo veliku ulogu u svjetskom razvoju od plemenskih zajednica pa sve do stvaranja prvih velikih civilizacija. Dakle, prema iznesenim arheološkim primjerima i podacima u ovom radu, možemo zaključiti kako je štovanje žena u prapovijesti bilo od velike važnosti. Božica se štovala u različite svrhe i imala je mnogo različitih oblika, a raširenost i pojava velikog broja ženskih figurica ukazuje na postojanje jedinstvenog religijskog sustava prapovijesnih ljudi te ukazuje na vladavinu matrijarhata pa se sa sigurnošću može reći kako je religija božica zaista postojala u prapovijesti. Dakle, u Europi se Božica štovala u paleolitiku i neolitiku, a u mediteranskoj Europi i većinom brončanoga razdoblja. Sljedeće je razdoblje stočarskih i patrijahalnih ratničkih bogova, koji su nadomjestili matrijarhalni sustav religije, Božica je odbačena, a s njome i sve što je predstavljala.

6. PRILOZI

Sl. 1: Najstarija Venera iz Höhle Felsa, orinjasijensko razdoblje, Njemačka. (Internetska stranica: http://en.wikipedia.org/wiki/Venus_of_Hohle_Fels)

Sl. 2: Venera od amfibolita pronađena na nalazištu Galgenberg, Austrija. (Internetska stranica: http://en.wikipedia.org/wiki/Venus_of_Galgenberg)

Sl. 3: Venera iz Laussela, reljefni prikaz žene s rogom, razdoblje gravetijana, Dordogna, Francuska. (Internetska stranica: http://archaeology.about.com)

Sl. 4: Willendorfska Venera, Venera I, 27.000 g. pr. Kr., Austrija. (Antl-Weiser, Walpurga: *The anthropomorphic figurines from Willendorf*, Niederösterreichischen Landesmuseum, 2008.)

Sl. 5: Willendorfska Venera, Venera II, Austrija. (Antl-Weiser, Walpurga: *The anthropomorphic figurines from Willendorf*, Niederösterreichischen Landesmuseum, 2008.)

Sl. 6: Willendorfska Venera, Venera III, Austrija. (Antl-Weiser, Walpurga: *The anthropomorphic figurines from Willendorf*, Niederösterreichischen Landesmuseum, 2008.)

Sl. 7: Venera iz Lespuguesa, datira između 26.000 i 24.000 g. pr. Kr., gravetijen, Pirineji. (Internetska stranica: http://en.wikipedia.org/wiki/Venus_of_Lespugue)

Sl. 8: Venera iz Brassempouyja, 20.000 g. pr. Kr., Francuska. (White, Randal: *The Women of Brassempouy: A Century of Research and Interpretation*, Journal of Archeological Method and Theory, Vol. 13, No. 4, 2006.)

Sl. 9: Kip božice majke od pečene gline, Çatal Hüyük, u Maloj Aziji, potječe iz 4. tisućljeća pr. Kr. (Skupina autora: *Povijest 1: Prapovijest i prve civilizacije*, Zagreb: Europapress Holding, 2007.)

Sl. 10: Prikazi vulve kao Božice Rađanja, Abri Blanchard, Castelmerle, Dordogne; oko 33.000 g. pr. Kr. (Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: Krščanska sadašnjost, 2004.)

Sl. 11: Grafit žene u rađajućem položaju. Gornji paleolitik, magdalenijenska kultura, Dordogne, Francuska. (Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: Krščanska sadašnjost, 2004.)

Sl. 12: Božica Rađanja s nabubrelom vulvom i podignutim nogama. Neolitik, Sesklo, sjeverna Grčka, 6.300 – 6.200 g. pr. Kr. (Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: Krščanska sadašnjost, 2004.)

Sl. 13: Trudna Božica, Sesklo, sjeverna Grčka; 6.400 – 6.300 god. pr. Kr. (Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: Krščanska sadašnjost, 2004.)

Sl. 14: Trudna Božica, Gladnice blizu Prištine; početak 6. tisućljeća pr. Kr. (Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: Krščanska sadašnjost, 2004.)

Sl. 15: Božica iz Kökénydomba u sjevernoistočnoj Mađarskoj, neolitik. (Internetska stranica:http://images.bridgemanart.com/cgibin/bridgemanImage.cgi/400wm.DGA.0411650.7055475/557961.jpg)

Sl. 16: Božica iz Pazardžika, središnja Bugarska. (Internetska stranica: http://www.mesacc.edu/~thoqh49081/winter2012/243web/graphics/goddess/pazardzik.jpg)

Sl. 17: Obredna maska u obliku svinjske glave, Karanovo; oko 4.500 g. pr. Kr. (Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: Krščanska sadašnjost, 2004.)

Sl. 18: Crna Venera s nalazišta Dolní Vestonice, Moravska. (Karavanić, Ivor: *Prapočetci religije*, Zagreb: Školska knjiga, 2012.)

Sl. 19: Prikaz hibrida žene-ptice, Pech-Merle, Lot, južna Francuska; 19.000 do 15.000 g. pr. Kr. (Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: Krščanska sadašnjost, 2004.)

Sl. 20: Kipić, hibrid žene-vodene ptice, Mezin, Ukrajina; 20.000 – 15.000 g. pr. Kr. (Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: Krščanska sadašnjost, 2004.)

Sl. 21: Glineni kipići Božice Ptice, Butmir; početak 5. tisućljeća pr. Kr. (Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: Krščanska sadašnjost, 2004.)

Sl. 22: Božica Ptica koja sjedi na prijestolju iz Svetozareva, Srbija; oko 4.500 g. pr. Kr. (Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: Krščanska sadašnjost, 2004.)

Sl. 23: Minojski pečati, Zakros, Kreta; 1.500 – 1.450 g. pr. Kr. (Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: Krščanska sadašnjost, 2004.)

Sl. 24: Supovo svetište iz Çatal Hüyük, središnja Anatolija; 7. tisućljeće pr. Kr. (Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: Krščanska sadašnjost, 2004.)

Sl. 25: Glineni kipić iz Kato Ierapetra, središnja Kreta, 6.000 – 5.500 g. pr. Kr. (Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: Krščanska sadašnjost, 2004.)

Sl. 26: Božica Zmija koja drži dijete, Sesklo kultura ranog neolitika. (Gimbutas, Maria: *Gods and Goddesses of old Europe 7000 – 3500 BC. Myth, Legends and Cult Images*, London: Thames and Hudson, 1974.)

Sl. 27: Božica Zmija od bjelokosti, Knossos na Kreti. (Internetska stranica: http://en.wikipedia.org/wiki/Snake_Goddess)

Sl. 28: Bjelokosni kipići iz Španjolske koji prikazuju Božicu Ukočenu, rano 3. tisućljeće pr. Kr. (Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: Krščanska sadašnjost, 2004.)

Sl. 29: Mramorna Božica Ukočena, primjer cikladskih kipića, otok Syros, 3.000 – 2.5000 g. pr. Kr. (Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: Krščanska sadašnjost, 2004.)

Sl. 30: Tri kipića od opeke koji prikazuju Božicu Ukočenu, kasna kultura Cucuteni, Moldavija, oko 3.500 g. pr. Kr. (Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: Krščanska sadašnjost, 2004.)

Sl. 31: Božica prikazana u obliku pješčanog sata, s ptičjim nogama umjesto ruku, na posudi iz Cucuteni kulture, Rumunjska, oko 4.000 g. pr. Kr. (Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: Krščanska sadašnjost, 2004.)

Sl. 32: Božica Riba, od kamena, Lepenski Vir u Srbiji, 6.000 – 5.000 g. pr. Kr. (Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: Krščanska sadašnjost, 2004.)

Sl. 33: Kipić ježa i poklopac za posudu u obliku ježa, Karanovo-kultura, Rumunjska, sredina 5. tisućljeća pr. Kr. (Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: Krščanska sadašnjost, 2004.)

Sl. 34: Neolitički kipić iz Sesklo kulture koji prikazuje žabu, oko 6.000 g. pr. Kr. (Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: Krščanska sadašnjost, 2004.)

Sl. 35: Božica Ponovnog Rođenja u obliku hibrida žabe/žene, od opeke iz Hacilara, središnja Anatolija, druga polovica 6. tisućljeća pr. Kr. (Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: Krščanska sadašnjost, 2004.)

Sl. 36: Božica Ponovnog Rođenja koja izlazi iz glave bika, Cucuteni-kultura, Ukrajina, oko 3.700 – 3.500 g. pr. Kr. (Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: Krščanska sadašnjost, 2004.)

Sl. 37: Božica Ponovnog Rođenja na minojskom dragulju od oniksa, Knossos, Kreta, 15. st. pr. Kr. (Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: Krščanska sadašnjost, 2004.)

Sl. 1: *Najstarija Venera iz Höhle Felsa, orinjasijensko razdoblje, Njemačka*

Sl. 2: *Venera od amfibolita pronađena na nalazištu Galgenberg, Austrija*

Sl. 3: *Venera iz Laussela, reljefni prikaz žene s rogom, razdoblje gravetijana, Dordogna, Francuska*

Sl. 4: Willendorfska Venera, Venera I, 27 000 g. pr. Kr., Austrija

Sl. 5: Willendorfska Venera, Venera II, Austrija

Sl. 6: Willendorfska Venera, Venera II, Austrija

Sl. 7: Venera iz Lespuguesa, datira između 26.000 i 24.000 g. pr. Kr., gravetijen, Pirineji.

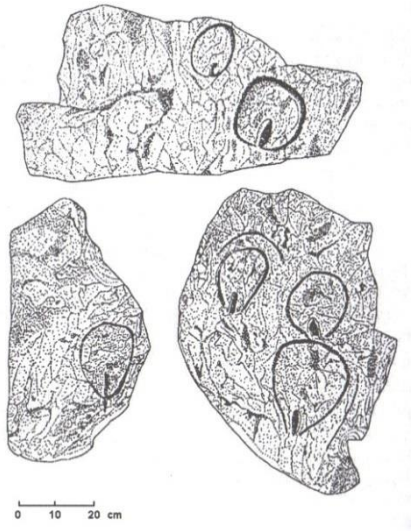

Sl. 8: Venera iz Brassempouyja, 20.000 g. pr. Kr., Francuska.

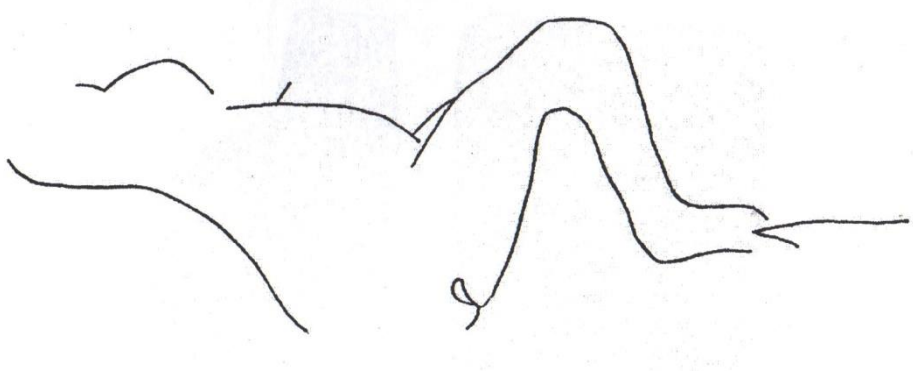
Sl. 9: Kip božice majke od pečene gline, Çatal Hüyük, u Maloj Aziji, potječe iz 4. tisućljeća pr. Kr.

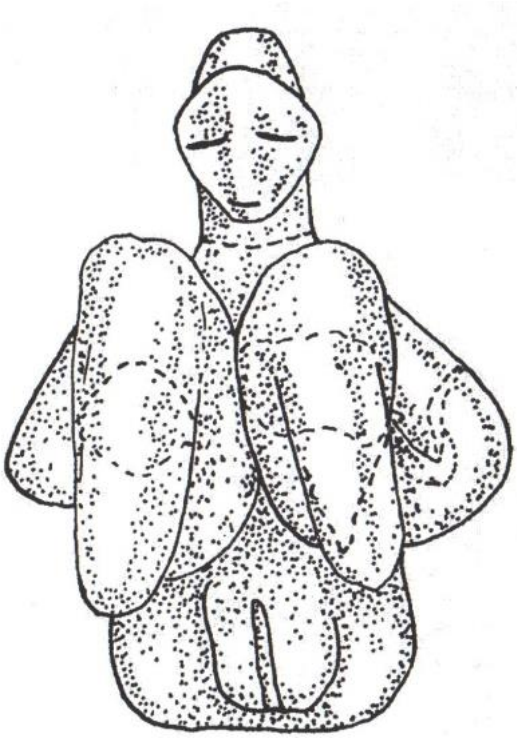
Sl. 9: Kip božice majke od pečene gline, Çatal Hüyük, u Maloj Aziji, potječe iz 4. tisućljeća pr. Kr.

Sl. 10: Prikazi vulve kao Božice Rađanja, Abri Blanchard, Dordogne; oko 33.000 g. pr. Kr.

Sl. 11: Grafit žene u rađajućem položaju. Gornji paleolitik, magdalenijenska kultura, Dordogne, Francuska.

Sl. 12: Božica Rađanja s nabubrelom vulvom i podignutim nogama. Neolitik, Sesklo, sjeverna Grčka, 6.300 – 6.200 g. pr. Kr.

Sl. 13: Trudna Božica, Sesklo, sjeverna Grčka; 6.400 – 6.300 god. pr. Kr.

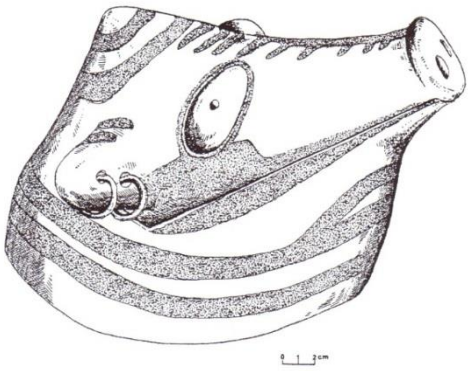
Sl. 14: Trudna Božica, Gladnice blizu Prištine; početak 6. tisućljeća pr. Kr.

Sl. 15: Božica iz Kökénydomba u sjevernoistočnoj Mađarskoj, neolitik.

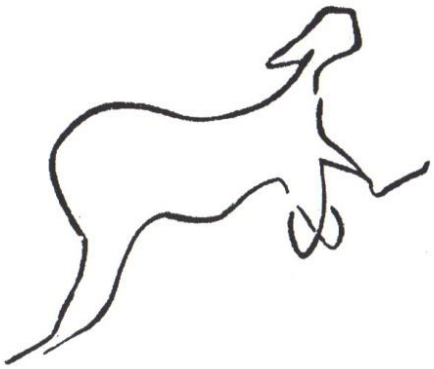
Sl. 16: Božica iz Pazardžika, središnja Bugarska

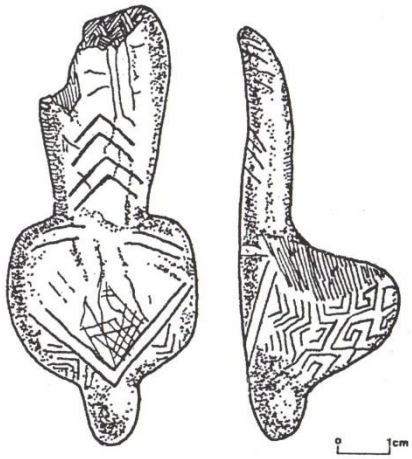
Sl. 17: Obredna maska u obliku svinjske glave, Karanovo; oko 4.500 g. pr. Kr.

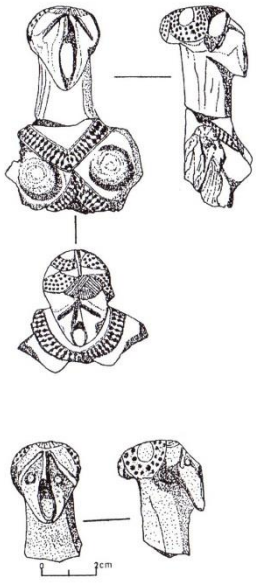
Sl. 18: Crna Venera s nalazišta Dolní Věstonice, Moravska

Sl. 19: Prikaz hibrida žene-ptice, Pech-Merle, Lot, južna Francuska; 19.000 do 15.000 g. pr. Kr.

Sl. 20: Kipić, hibrid žene-vodene ptice, Mezin, Ukrajina; 20.000 – 15.000 g. pr. Kr.

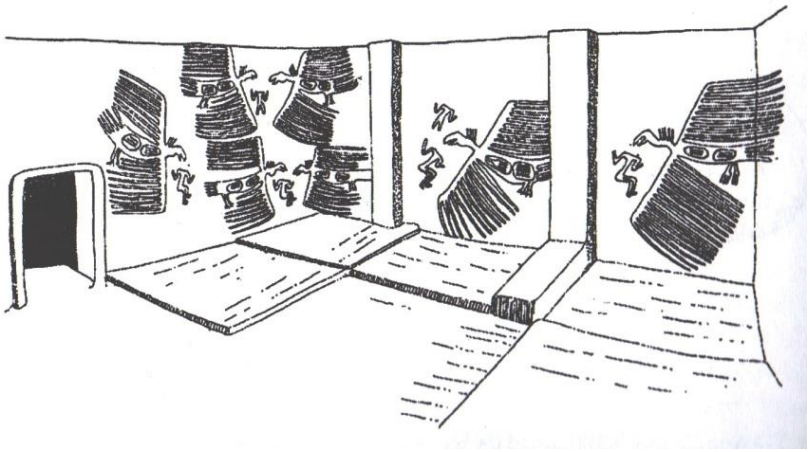
Sl. 21: Glineni kipići Božice Ptice, Butmir; početak 5. tisućljeća pr. Kr.

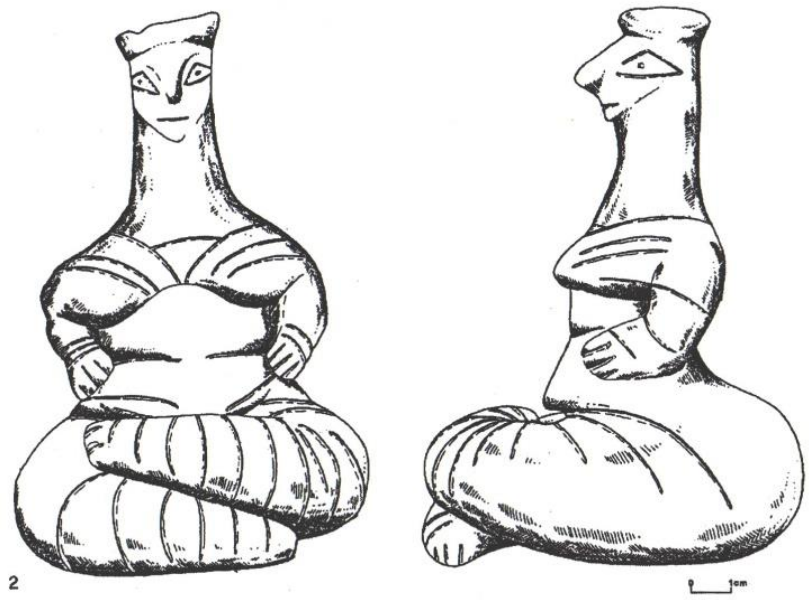
Sl. 22: Božica Ptica koja sjedi na prijestolju iz Svetozareva, Srbija; oko 4.500 g. pr. Kr.

Sl. 23: Minojski pečati, Zakros, Kreta; 1.500 – 1.450 g. pr. Kr.

Sl. 24: Supovo svetište iz Çatal Hüyük, središnja Anatolija; 7. tisućljeće pr. Kr.

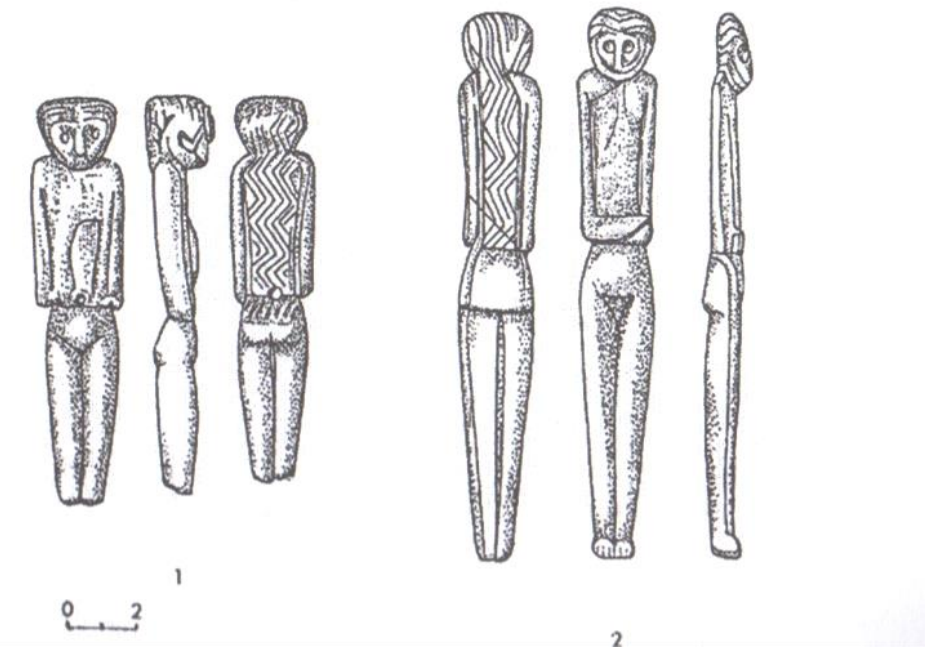
Sl. 25: Glineni kipić iz Kato Ierapetra, središnja Kreta, 6.000 – 5.500 g. pr. Kr.

Sl. 26: Božica Zmija koja drži dijete, Sesklo kultura ranog neolitika

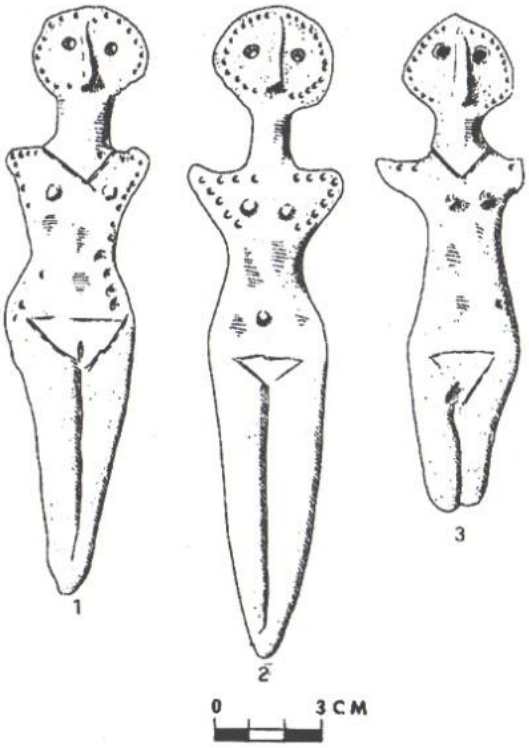
Sl. 27: Božica Zmija od bjelokosti, Knossos na Kreti

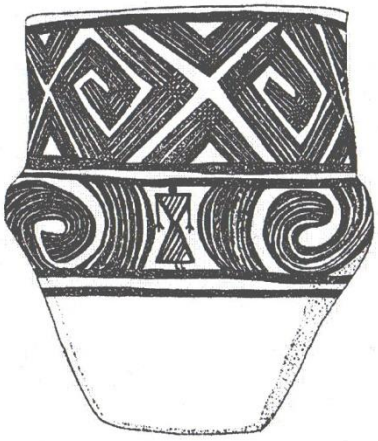
Sl. 28: Bjelokosni kipići iz Španjolske koji prikazuju Božicu Ukočenu, rano 3. tisućljeće pr. Kr.

Sl. 29: Mramorna Božica Ukočena, primjer cikladskih kipića, otok Syros, 3.000 – 2.5000 g. pr. Kr.

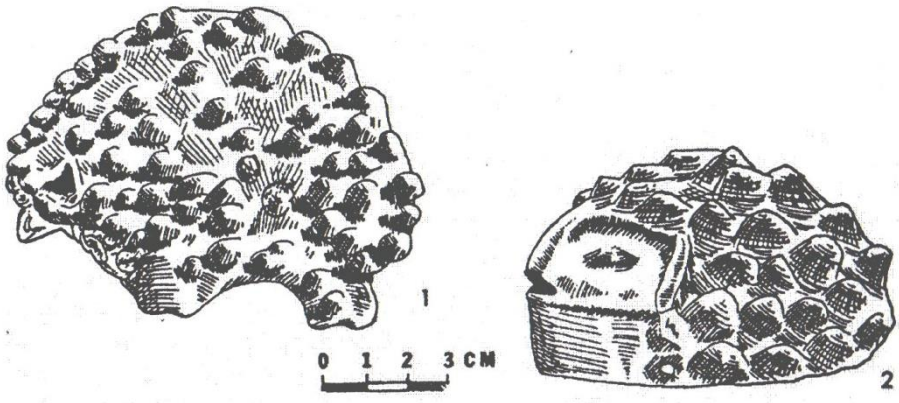
Sl. 30: Tri kipića od opeke koji prikazuju Božicu Ukočenu, kasna kultura Cucuteni, Moldavija, oko 3.500 g. pr. Kr.

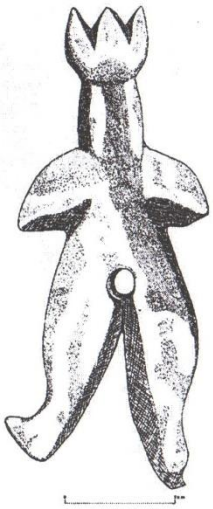
Sl. 31: Božica prikazana u obliku pješčanog sata, s ptičjim nogama umjesto ruku, na posudi iz Cucuteni kulture, Rumunjska, oko 4.000 g. pr. Kr.

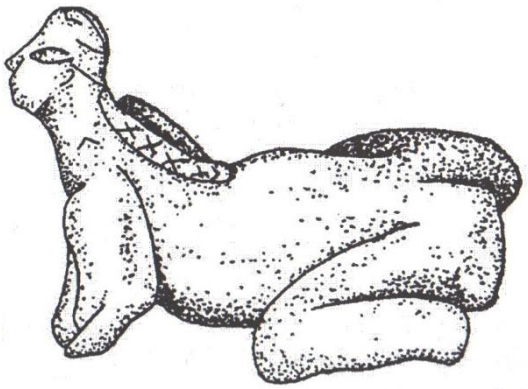
Sl. 32: Božica Riba, od kamena, Lepenski Vir u Srbiji, 6.000 – 5.000 g. pr. Kr.

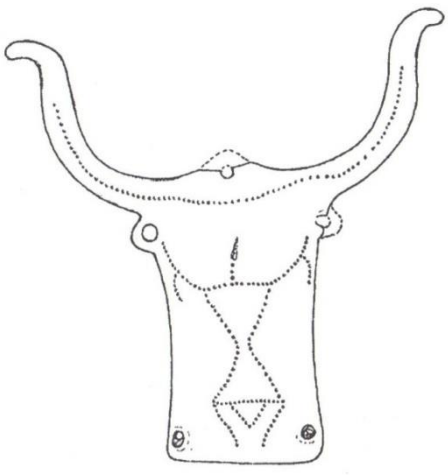
Sl. 33: Kipić ježa i poklopac za posudu u obliku ježa, Karanovo-kultura, Rumunjska, sredina 5. tisućljeća pr. Kr.

Sl. 34: Neolitički kipić iz Sesklo kulture koji prikazuje žabu, oko 6.000 g. pr. Kr.

Sl. 35. Božica Ponovnog Rođenja u obliku hibrida žabe/žene, od opeke iz Hacilara, središnja Anatolija, druga polovica 6. tisućljeća pr. Kr.

Sl. 36: Božica Ponovnog Rođenja koja izlazi iz glave bika, Cucuteni-kultura, Ukrajina, oko 3.700 – 3.500 g. pr. Kr.

Sl. 37: Božica Ponovnog Rođenja na minojskom dragulju od oniksa, Knossos, Kreta, 15. st. pr. Kr.

7. LITERATURA

1. Antl-Weiser, Walpurga: *The anthropomorphic figurines from Willendorf*, Niederösterreichischen Landesmuseum, 2008.
2. Davidson, Hilda Ellis: *Roles of the northern goddess*, London: Routledge, 1998.
3. Eliade, Mircea: *Sveto i profano*, Zagreb: AGM, 2002.
4. Facchini F., Gimbutas M., Kozlowski J. K., Vandermeersch B.: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb: Krščanska sadašnjost, 2004.
5. Gimbutas, Maria: *Gods and Goddesses of old Europe 7000 – 3500 BC. Myth, Legends and Cult Images*, London: Thames and Hudson, 1974.
6. Hawkes, Jacquetta: *Historija čovječanstva: Kulturni i naučni razvoj, Svezak I.: Prethistorija*, Zagreb: Naprijed, 1966.
7. Janković, Ivor; Karavanić, Ivor: *Osvit čovječanstva*, Zagreb: Školska knjiga, 2009.
8. Karavanić, Ivor: *Prapočetci religije*, Zagreb: Školska knjiga, 2012.
9. Neumann, Erich: *The great mother: an analysis of the archetype*, Princeton: University Press, 1972.
10. Markale, Jean: *The great goddess: reverence of the divine feminine from the paleolithic to the present*, Vermont: Inner Traditions International, 1999.
11. Renfrew, Colin: *Pretpovijest: nastanak ljudskog uma*, Zagreb: Alfa, 2010.
12. Skupina autora: *Opći religijski leksikon: A – Ž*, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2002.
13. Skupina autora: *Povijest svijeta: od početka do danas,* Zagreb: Naprijed, 1977.
14. Skupina autora: *Povijest 1: Prapovijest i prve civilizacije*, Zagreb: Europapress Holding, 2007.
15. Skupina autora: *Povijest 3: Helenizam i rimska republika*, Zagreb: Europapress Holding, 2007.
16. Skupina autora: *Encyclopedia of women and world religion*, New York: Macmillan, 1987.
17. Skupina autora: *Religije svijeta*, Zagreb: Mozaik knjiga, 2009.
18. White, Randal: *The Women of Brassempouy: A Century of Research and Interpretation*, Journal of Archeological Method and Theory, Vol. 13, No. 4, 2006.
19. Zafirović, Lidija: *Istraživanje staroeuropskog simbolizma boginje*, Treća. – 2, 2000., str. 11. – 15.

INTERNETSKE STRANICE:

1. http://archaeology.about.com